

OSMANLILARDA TEFSİR ÇALIŞMALARI

Yard.Doç.Dr. Hidayet Aydar
İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

Tefsir İlmi ve Diğer İlimler Arasındaki Yeri

Tefsir, insanoğlunun gücü ve takatı nisbetinde Allah'ın muradına delaleti açısından Kur'an-ı Kerim'in manalarını inceleyen bir ilimdir.¹ Tefsir tamamen, Allah'ın harf ve kelimelerden ibaret kitabı olan Kur'an'ı inceler.² Bu yönüyle ilimler tarihi içerisinde çok önemli bir yeri vardır, dini ilimlerin aslı olarak kabul edilmektedir.³ Esasen bütün ilimlerin iki "kitab"ı incelediği kanaatindeyiz; bunlardan biri burada üzerinde durduğumuz Allah'ın harf ve lafızlardan ibaret olan "Kur'an kitabı"dır. Diğeri ise, bizatihi varlıkların kendisinden ibaret olan Allah'ın "Kâinat kitabı"dır.⁴ Bütün ilimler ezelden beri bu iki "kitab"la ilgilenmişler, bundan sonra da kıyamete kadar hep bu iki "kitabı" inceleyeceklerdir. Her iki "kitab" da bitmeyen bir hazine gibidirler. Ne "Kur'an", ne de "kâinat kitabı", bunların ikisi de incelemekle, üzerinde çalışmakla, araştırma yapmakla incelikleri, güzellikleri, sırları bitmez. Bu iki "kitab" arasında çok yakınlık bulunduğu gibi, ikisi de birbirlerini kaynak göstererek, kendilerini var edene imana davet etmektedirler. İkisinin de birinci derecede muhatabı "insan"dır. İkisi de "ayet"lerden ibarettir;⁵ Kur'an'da harf ve kelimelerden ibaret vahiy cümleleri birer "ayet" olarak isimlendirildikleri gibi,⁶ kâinattaki varlıklar da birer "ayet" olarak değerlendirilmiştir.⁷ Buna göre, yerin ve göklerin yaratılması,⁸ gök cisimleri,⁹ insanın kendisi,¹⁰ diğer varlıklar,¹¹ dillerin ve renklerin farklılığı¹² vs... hepsi birer ayettir. Tıpkı Kur'an'ın surelerini oluşturan cümlelerin birer ayet olması gibi...¹³

Tefsir Tarihi

Tefsir ilmi bizatihi Kur'an'ın içinde çıkmış olan bir ilimdir. Bu yönüyle ilk tefsir hareketi bizatihi Kur'an'la başlamıştır. Kur'an'da pek çok ayet var ki, bunlar kendinden önceki ayetlerin tefsiri mahiyetindedirler.¹⁴ Bu hareket ikinci olarak Hz.Peygamber'in faaliyetleriyle devam etmiştir.

¹ - Bk. Celâluddîn es-Suyûti, el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an, Beyrut, bilatarîh, II/173; M.Hüseyn ez-Zehebî, et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn, Beyrut, 1396/1976, I/13-14; Emin el-Hûlî, Kur'an Tefsirinde Yeni Bir Metod, (Terc.M.Güngör); İstanbul, 1995, 13-14; Mehmed Sofuoğlu, Tefsire Giriş, İstanbul, 1981/1401, 249.

² - Sofuoğlu, 249.

³ - Bk. M.Fuad Köprülü, "İslami İlimler Tefsir Hadis Fıkıh Kelam ve Felsefe Tarih ve Coğrafya", Belgelerle Türk Tarihi Dün/Bugün/Yarın, İstanbul, 1986, sayı 12, sayfa 21 vd; Ziya Demir, Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları –Kuruluştan X/XVI Asrın Sonuna Kadar- (Basılmamış Doktora Tezi), M.Ü.Sos. Bil. Enst. (Danışman: M.Eroğlu), İstanbul, 1994, 25.

⁴ - Bk. Yaşar Nuri Öztürk, Kur'an'ın Temel Kavramları, İstanbul, 1998, 309-310.

⁵ - Bk. Y.Şevki Yavzu-A.Çetin, "Ayet", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), IV/243.

⁶ - Mesela bk. el-Bakara, 2/99, 106, 219, 252, 266; Al-ı İmran, 3/7. Ayrıca bk. Muhammed Fuad Abdulkaki, el-Mu'cemu'l-Mufehres Li Elfâzi'l-Kur'anil-Kerim, İstanbul, 1982, 103-108.

⁷ - Bk. Abdulkaki, 103-108.

⁸ - Mesela bk. er-Rum, 30/22...

⁹ - Mesela bk. Yusuf, 12/105; en-Nahl, 16/10-12; el-İsra, 17/12; Yasin, 36/37-40...

¹⁰ - Mesela bk. er-Rum, 30/20-21...

¹¹ - Mesela bk. en-Nahl, 16/10-12.

¹² - Bk. er-Rum, 30/22.

¹³ - Ayetin muhtelif manaları için bk. İbn Manzûr, Lisânu'l-Arab, Beyrut, 1374/1955, XIV/61-62; Muhammed Abdulazîm ez-Zerkânî, Menâhilu'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'an, Mısır, 1372, I/331-332; İslam Ansiklopedisi, II/62-64; DİA IV/242-244.

¹⁴ - Geniş bilgi için Bedruddîn ez-Zerkeşi, el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'an, ((Thk.M.E.İbrahim), el-Kahire, 1376/1957, III/175; ez-Zehebî, I/37-44; Subhî es-Sâlih, Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'an, Beyrut, 1972, 299-312; İsmail Cerrahoğlu, Tefsir Tarihi, Ankara, 1988, I/42-44; Halis Albayrak, Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine, İstanbul.

Hız.Peygamber aynı zamanda beşer bazında ilk müfessirdir ve bu yönüyle tefsir hareketini ilk başlatan kişidir. Bu açıdan onun tefsir ilminde müstesna bir yeri vardır.¹⁵ Esasen ona bu misyonu bizzat Allah vermiştir. Kur'an'ı açıklamak, onun asli görevlerinden biridir.¹⁶ Hız.Peygamber çoğunlukla sahabeinin veya diğer insanların soru sormaları üzerine bazen de kendiliğinden Kur'an'ı tesir etmiştir.¹⁷ Her ne kadar yaptığı tefsirin miktarı konusunda ihtilaflar varsa da¹⁸, başta hadis¹⁹ ve tefsir²⁰ kitaplarımız olmak üzere kaynaklarda ona atfedilen pek çok tefsir örnekleri vardır.²¹ Bu hareket ondan sonra sahabe tarafından sürdürülmüştür. Sahabeinin de tefsir ilminde çok önemli bir yeri vardır.²² Zira onlar vahyin canlı şahitleri idiler. Hangi ayetin neden nazil olduğunu gayet iyi biliyorlardı. Daha da ötesi doğrudan doğruya vahye konu oldukları da vaki oluyordu. Bir çok ayet sahabeinin konumu, sorusu, tavrı veya durumu üzerine inmiştir.²³ Başta Abdullah İbn Abbâs (v.68/687), Abdullah İbn Mes'ûd (v.32/653), Ubeyy b.Ka'b (v.30/650), Hız.Ali (v.40/660), Zeyd b.Sâbit (v.45/665) başta olmak üzere birçok sahabe Kur'an ayetlerini bilgi ve vukufiyetleri ölçüsünde tefsir etmişlerdir.²⁴ Tefsir ilminde sahabe döneminde başlayan okullaşmanın, tabiî döneminde alanı ve etkisi giderek genişlemiştir.²⁵ Medîne, Kûfe, Mekke Tefsir okulları tefsir hareketinin gelişmesinde oldukça etkili olmuşlardır.²⁶ Mücâhid (v.103/721), İkrime (v.105/723), Said b.Cübeyr (v.95/714), el-Hasan el-Basrî (v.110/728), Katâde (v.117/735) bu dönemde öne çıkan önemli tefsircilerdir.²⁷ Tabiilerden olan bu alimlerin arkasından gelen tebe-ı tabiî alimleri, ciddi bir şekilde tefsirde tedvine giriştiler ve bu ilimle ilgili rivayetleri bir araya toplamaya çalıştılar.²⁸ Böylece tefsirin ilk çeşidi olan Rivayet tefsirleri ortaya çıktı. Ali b.Ebi Talha (v.143/760), Abdurrezâk b.Hemmâm (v.211/826), Mukâtil b.Süleyman (v.150/767), Yahya b.Sallâm (v.200/815) gibi zevatın tefsir sahifeleri oluştu.²⁹ Bu arada Hız.Peygamber'den gelenler yanında daha başka rivayetler de tefsire girmeye başladı. Bilhassa İsrailiyat diye bildiğimiz Ehl-ı Kitaba ait çoğu asılsız rivayetler tefsirde önemli bir yer işgal etti.³⁰ Bunlar çoğunlukla Abdullah b.Selâm (v.43/663-664), Ka'bu'l-Ahbâr (v.32/652-653), Vehb b.Münebbih (v.v.110/728), İbn Cüreyc (v.150/767) gibi daha önce yahudi iken, sonradan müslüman olan zevata atfedilen rivayetlerdir. Bundan sonraki dönemde -ki bu dönem tefsirde dördüncü tabaka

¹⁵ - Bk.Cerrahoğlu, "Kur'an-ı Kerim'in Tefsirine Duyulan İhtiyaç", Diyanet Dergisi, Ankara, 1962, cilt I, sayı 5, sayfa 7; aynı müellif, Tefsir Usulü, Ankara, 1983, 231-234; Sofuoğlu, 253-254.

¹⁶ - Bk. en-Nahl, 16/44, 64.

¹⁷ - Bk. Suat Yıldırım, Peygamberimizin Kur'an'ı Tefsiri, İstanbul, 1983, 138-199.

¹⁸ - Bk. ez-Zehebî, I/48-55; Yıldırım, 45-71; Cerrahoğlu, Kur'an Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller, Ankara, 1968, 11;

¹⁹ - Mesela bk. Muhammed b.İsmail el-Buhârî, Sahîhu'l-Buhârî, "Tefsîru'l-Kur'an" ve "Fedâilu'l-Kur'an" kitapları; Müslim b.Haccâc el-Kuşeyrî, Sahîhu Müslim, "Tefsîru'l-Kur'an"; Ebû İsâ et-Tirmizî, Sünenu't-Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'an".

²⁰ - Mesela bk. Ebû Ca'fer Muhammed İbn Cerîr et-Taberî, Câmiu'l-Beyân An Te'vîli'l-Kur'an; Ebû'l-Fidâ İsmail İbn Kesîr, Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm ve diğer rivayet tefsirleri.

²¹ - Bk. Yıldırım, 138-334; Cerrahoğlu, Tefsir Tarihi, I/47-64.

²² - Bk. Cerrahoğlu, Kur'an Tefsirinin Doğuşu, 76-97; aynı müellif, Tefsir Tarihi, I/75-86; M.Zeki Duman, "Kur'an Tefsirinde Sahabeinin İhtilafı", EÜİFD,Kayseri 1985, sayı 2, sayfa 292 vd; Sofuoğlu, 273.

²³ - Bk. Ebû'l-Hasan Ali el-Vâhidî, Esbâbu Nuzûli'l-Kur'an, (Thk.K.B.Zağlul), Beyrut, 1411/1991, 209-210; Yıldırım, 162-180; Demir, 21.

²⁴ - Bu kişilerin tefsir ilmindeki yeri ve tefsirleri için bk. es-Suyûtî, II/186-189; ez-Zehebî, I/63-98; Cerrahoğlu, Tefsir Tarihi, I/72-112; aynı müellif, Tefsir Usulü, 236-242. . Hüseyin Küçükcalay, Abdullah İbn Mes'ûd ve Tefsir İlmindeki Yeri, (Doktora Tezi), Ankara, 1970.

²⁵ - Tabiî döneminde tefsir faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bk. es-Suyûtî, II/189; ez-Zehebî, I/102-127; Cerrahoğlu, Tefsir Tarihi, I/113-173; aynı müellif, Tefsir Usulü, 243-269; M.Zeki Duman, "Tabiun Döneminde Tefsir Faaliyeti Meşhur Müfessirler Kaynakları ve Bu Tefsirin Doğuşu", EÜİFD, Kayseri, 1987, sayı 4, s.213 vd; Demir, 24-27.

²⁶ - Bk. Cerrahoğlu, Tefsir Tarihi, I/140-143; Demir, 23.

²⁷ - Bunlar ve tefsirdeki yerleri için bk. ez-Zehebî, I/101-127; Cerrahoğlu, Tefsir Tarihi, I/143-167; aynı müellif, Tefsir Usulü, 264-269; Süleyman Ateş, İşârî Tefsir Okulu, İstanbul, 1998, 39-41.

²⁸ - Bk. Cerrahoğlu, Tefsir Usulü, 269-288; Demir, 27-28.

²⁹ - Bunlar hakkında bilgi için bk. ez-Zehebî, I/ 140-156; Cerrahoğlu, Tefsir Tarihi, I/174-268; aynı müellif, Tefsir Usulü, 270-288; Mustafa Akşit, Abdurrezâk İbn Hemmâm ve Tefsirdeki Metodu, (Doktora Tezi), Ankara, 1981.

³⁰ - Geniş bilgi için bk. Aydemir, Tefsirde İsrailiyat, Ankara, tarihsiz, 6-69; Cerrahoğlu, Tefsir Tarihi, I/120-140; Mennâu'l-Kattân, Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'an, Beyrut, 1415/1995, 354-355.

diye bilinir- artık Kur'an'ın tümünün belli bir esas içerisinde tefsir edildiğine şahid oluyoruz. El-Ferrâ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b.Ziyâd (v.209/824), Bâkî b.Mahled (v.286/899), Ebû Ca'fer Muhammed İbn Cerîr et-Taberî (v.310/922) gibi müfessirler bu işi yapanların başında gelirler.³¹ Ne var ki, tefsirinin derli toplu olması, kavillerin tevcihine gidip rivayetler arasında tercih yapması, et-Taberî'yi ön plana çıkarmıştır. O'nun "Câmiu'l-Beyân 'An Te'vîli'l-Kur'an" adlı tefsiri bu yönleri itibariyle islam aleminde en meşhur ve en yaygın tefsir haline gelmiş ve türünün en önemli eseri olarak kabul görmüştür.³² Bu dönemde ve bundan sonraki dönemlerde³³ tefsirde yeni anlayışlar belirmiş; rivayet tefsiri yanında dirayet tefsirleri, fihki tefsirler, filolojik tefsirler, işari tefsirler ve bunlardan başka bir de mezhebi tefsirler zuhur etmiştir.³⁴ Bütün bu alanlarda çok önemli müfessirler, alimlerin pek sık kullandıkları ehemmiyetli tefsirler ortaya çıkmıştır. Bunların içerisinde Osmanlılar döneminde de etkili olacaklardan birkaç tanesini ismen saymakta fayda mülâhaza ediyoruz: Ebû'l-Leys es-Semerkandî (v.383/993), Cârullah ez-Zemahşerî (v.538/949), Fahrüddîn er-Râzî (v.606/1209), el-Kâdî el-Beydâvî (v.685/1286), Ebû'l-Berekât en-Nesefî (v.710/1310), el-Kurtubî (v.671/1273) Alaüddîn el-Hâzîn el-Bağdâdî (v.741/1340) vb.

Osmanlılardan Önceki Türk Devletlerinde Tefsir

Osmanlılarda tefsirin durumunu işlemeden önce daha önceki Türk devletlerinde tefsirin durumu hakkında kısaca bilgi vermeyi uygun görüyoruz. Bilindiği gibi ilk müslüman Türk devleti Karahanlılardır. Karahanlılar devleti, İslama girdikten sonra müslümanlığın önemli bir merkezi haline gelmiş, buna paralel olarak ilmi faaliyetler de burada hız kazanmıştır.³⁵ Karahanlılar döneminde başta fıkıh olmak üzere hadis, tefsir vb. dini ilimler alanında önemli çalışmalar yapılmıştır.³⁶ Karahanlılar döneminde tefsir çalışmalarını doktora tezi olarak işleyen İshak Yazıcı,³⁷ tezinde bu dönemde tefsir faaliyetleri ve yazılan tefsirler hakkında geniş malumat vermektedir. İlme ve ilmi çalışmalara çok önem veren ve Türkmenistan, İran, Hindistan topraklarında hüküm süren Gazneliler döneminde de tefsir ilminde bir hareketlilik yaşanmış ve önemli tefsirler vücuda getirilmiştir.³⁸ Tefsir faaliyetlerinin canlı olduğu başka bir Türk devleti de Harizmşahlı devletidir. Bu devirde artık Dirayet türü tefsirler tamamen ön plana çıkmıştır.³⁹ ez-Zemahşerî, Fahrüddîn er-Râzî gibi her biri tefsirde bir ekol olan ve tefsirleriyle bir çığır açmış bulunan müfessirler bu dönemin alimleridir.⁴⁰

Tefsir hareketi yukarıda belirttiğimiz minval üzere devam etti. Zaman zaman orijinal tefsirler zuhur etti. Ne var ki daha sonraları yeni tefsirler yerine, daha önce yazılmış tefsirlere şerh ve haşiye yazmak önem kazanmaya başladı. Miladi VII. asırda başlayan⁴¹ şerh, haşiye, ta'lik, telhis ve ihtisar hareketi Harizmşahlı döneminden sonra ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu dönemlerde artık özgün tefsirlerin yerini bunlar almış, dolayısıyla tefsir hareketi yeni bir çehre kazanmıştır.

Emevi ve Abbasilerden sonra İslam dünyasının üçüncü büyük devleti olan Selçuklular döneminde de, dirayetli ve ilmi özgürlükten yana sultanlar sayesinde, diğer ilimler yanında, hadis ve

³¹ - İlk yazılan tefsirin hangisi olduğu hakkındaki tartışmalar için bk. Ahmed Emîn, Duha'l-İslam, Mısır, 1371/1952, II/140; Cerrahoğlu, Tefsir Tarihi, I/174-180; Demir, 28-30.

³² - Bk. Sofuoğlu, 282-283.

³³ - Abbasiler, Endülüs Emevileri, Eyyubiler, Memlukler, Samanoğulları döneminde tefsir çalışmaları hakkında bilgi için bk. H.İbrahim Hasan, Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi, (Çev.İ.Yiğit), İstanbul, 1986, VI/121-125; Demir, 31-46.

³⁴ - Bunlar için bk. Ignaz Goldziher, Mezâhibu't-Tefsîri'l-İslâmî, el-Kâhire, 1374/1955, Tefsir Akımları bölümü; el-Hûlî, 37-63; Sofuoğlu, 263-359; Celal Kırcâ, Kur'an ve Bilim, İstanbul, 1996, 117-150; aynı müellif, Kur'an-ı Kerim ve Modern İlimler, İstanbul, 1982, 27-50; Cerrahoğlu, Tefsir Usulü, 289-319; S.Ateş, 27-38.

³⁵ - Demir, 46.

³⁶ - Bk. Yusuf Ziya Kavakçı, XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Maverâ al-Nahr İslam Hukukçuları (Doktora Tezi), Ankara, 1976, 1 vd; Demir, 46-47.

³⁷ - İshak Yazıcı, Karahanlılar Döneminde Orta Asyadaki Tefsir Çalışmaları (Basılmamış Doktora Tezi), Samsun, 1988.

³⁸ - Bunlar için bk. Demir, 50-51.

³⁹ - Bk. Demir, 52-53.

⁴⁰ - Bu dönemde yetişmiş diğer müfessirler için bk. Demir, 53-54.

⁴¹ - Demir, 40.

tefsir dahil olmak üzere dini ilimler hayli gelişmiştir.⁴² Başta Ebû'l-Kâsım Abdulkerim el-Kuşeyrî (v.465/1073), Muhyî's-Sunne el-Beğavî (v.510/1116), el-Kâdî el-Beydâvî (v.685/1286) olmak üzere bu dönemde de önemli bazı müfessirler yetişmiştir.⁴³ Harizm'den Anadolunun içlerine kadar geniş bir coğrafyada etkili olan Timuroğulları devletinde de tefsir yönünden bir canlılık müşahade edilmektedir.⁴⁴ Bu dönemde tefsir çalışmalarında hedef kabul edilen husus, batınî tefsirlerin asılsızlığını ortaya koymak ve mutezili yorumlarda ehl-i sünnet itikadına uymayan noktaları tenkit etmektir. ez-Zemahşerî'nin ünlü tefsiri "el-Keşşâf" üzerine yapılan çalışmaların yoğunluğu bunu göstermektedir.⁴⁵ Tasavvufî ve kelâmî tefsir çalışmaları da bu dönemin bir özelliğidir.⁴⁶ Osmanlıların başlangıç dönemlerine tesadüf eden dönemlerde Anadolu'da hakim olan Selçuklu Beylikleri döneminde diğer dini faaliyetler yanında tefsir çalışmaları da devam etmiştir.⁴⁷ Sadruddîn Konevî (v.672/1273) ve Celâluddîn Rûmî (v.672/1273) bu dönemin en önemli alimleridir. Konevî'nin aynı zamanda bir müfessir olduğunu, yazdığı Fâtiha tefsirinin, sonraki devirlerin tasavvufî tefsirlerine tesir ettiğini hatırlatalım.⁴⁸ Dönemin tefsir faaliyetine hakim olan diğer bir özellik de, yapılan çalışmalarda Türkçenin ön plana çıkarılmaya çalışılmasıdır. Bu, daha önceki dönemlerde olmayan bir özelliktir.⁴⁹ Anadolu Beyliklerinin hakimiyeti ile Türkçe ilim hayatında varlığını his ettirmeye başlamıştır. Bu dönemde diğer dini ilimler yanında tefsir ilminde de Türkçe istimal edilmeye başlanmıştır. Bu yönüyle Beylikler dönemi Kur'an'ın Türkçeye tefsir ve tercümesinde bir dönüm noktası mahiyetindedir. Daha ziyade kısa sureler üzerinde yoğunlaşan bu çalışmalarda İhlas, Yasin ve Tebareke gibi sureler öncelikle tefsir ve tercüme edilmişlerdir.⁵⁰ Bu konuda daha hacimli çalışmalar Osmanlılar zamanında yapılacaktır.⁵¹

Beylikler döneminde yazılan ilk ve en önemli Türkçe tefsir "Cevâhiru'l-Asdâf"tır.⁵² Açık ve sade bir Türkçe ile yazılmış olan bu tefsirin müellifi meçhuldür.⁵³ Müellifi meçhul olan bu dönemin diğer bir tefsiri de "Tebâreke Tefsiri"dir. Bu dönemde kaleme alınmış daha başka küçük tefsirler de vardır.⁵⁴ Bunların en belirgin özelliği satır arası kelime kelime tercüme edilmiş olmalarıdır. Bu usulü kuvvetli ihtimalle Anadoluya gelen Harezmlî ve Horasanlı alimler getirmişlerdir.⁵⁵ Beylikler döneminde Türkçe eserler görünmekle birlikte yine eskisi gibi Arapça ve Farsça olarak yazılan pek çok tefsir de vardır.⁵⁶

Selçuklular, kültür, medeniyet, toplumbilim ve siyaset alanında Osmanlıya mükemmel bir altyapı oluşturdukları gibi, başta tefsir olmak üzere dini ilimlerde de önemli bir ortam

⁴² - Bu dönemde tefsirin karakteri ve gelişimi için bk. Sakıp Yıldız, "Osmanlı Tefsir Hareketine Toplu Bakış", Atatürk ÜİİFD, Ankara, 1979, Demir, 58-59.

⁴³ - Bk. Demir, 59-63.

⁴⁴ - Geniş bilgi için bk. Demir, 63-67.

⁴⁵ - Bk. Bilmen, II/469-471.

⁴⁶ - Demir, 63-64.

⁴⁷ - Geniş bilgi için bk. Demir, 67-75.

⁴⁸ - Bk. Bilmen, II/526; S.Ateş, 192-196; Demir, 68.

⁴⁹ - Bk. Hilmi Ziya Ülken, Uyanış Devrinde Tercümenin Rolü, İstanbul, 1985, 203; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri, Ankara, 1973, 90.

⁵⁰ - Demir, 71.

⁵¹ - Hidayet Aydar, Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi Meselesi, İstanbul, 1996, 107-113.

⁵² - Bk. Ahmet Topaloğlu, "Kur'an-ı Kerim'in İlk Türkçe Tercümeleri ve Cevahiru'l-Asdaf", Türk Dünyası Araştırmaları, sayı 27, sayfa 61 vd; Macit Yaşaroğlu, Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercüme ve Tefsirleri Bibliyografyası, (Kur'an Tarihi ile beraber), Ankara, 1991, 117.

⁵³ - Bk. Ülken, 203 vd. Demir, 72; Hidayet Aydar, "Türklerde Kur'an Çalışmaları", İ.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi, yıl 1, sayı 1, (İstanbul, 1999), 171-172.

⁵⁴ - Bk. Abdulkadir İnan, Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercümeleri Üzerine Bir İnceleme, Ankara, 1961, 9-21; Abdulkadir Erdoğan, Kur'an Tercümelerinin Dil Bakımından Değerleri, Vakıflar Dergisi, I, Ankara, 1938, sayfa: 47-51; A.Zeki Velidi Togan, "Kur'an'ın İlk Türkçe Tercümeleri" İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, IV, (1964), 1-9; Demir, 72.

⁵⁵ - İnan, "Kur'an'ın Eski Türkçe ve Oğuz-Osmanlıca Çevirileri Üzerine Notlar", TDAY, Belleten, Ankara, 1960, 88-89; Ahmet Topaloğlu, Muhammed b.Hamza XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Kur'an Tercümesi, İstanbul, 1976, I/4; Aydar, Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi Meselesi, 102.

⁵⁶ - Bunlar için bk. Demir, 73-75.

hazırlamışlardır.⁵⁷ Gerek bu dönemdeki tefsir anlayışı ve yetişen müfessirler, gerekse Timulularda tefsir alanındaki gelişmeler Osmanlı tefsir hareketi üzerinde müessir olmuştur. Çünkü Osmanlılardaki ilim ve kültür hayatının; usul, kelam, mantık, astronomi, hendese yanında bilhassa tefsir hareketinin şekillenmesinde bu dönemlerde yetişmiş alimlerin belirgin bir etkisi olmuştur. Medreselerimizde okutulan ve üzerinde şerh ve haşiye çalışmaları yapılan eserlerin büyük çoğunluğu bunların dönemlerin ait olduğu gibi, Osmanlı ulemasına bu tür çalışmalarda rehber olanlar da yine bunlardır.⁵⁸

Osmanlılarda Tefsir

Osmanlılar daha kuruluşundan itibaren, diğer kurumlar yanında eğitim-öğretime de büyük önem vermişlerdir. İlk dönemlerden itibaren önemli medreselerin kurulması ve buralarda hızlı ve canlı bir eğitim hareketinin görülmesi bunun kanıtıdır. Osmanlılarda ilk medrese Orhan Gazi (725-764/1324-1362) tarafından İznik'te 731/1330 tarihinde kurulmuş ve başına da, Kemaluddîn el-Kâşânî'nin (v.887/) "Te'vilâtu'l-Kur'an" adlı eserinden besmele ile ilgili bir yorum üzerine yazılmış "Tefsiru'l-Besmele" adında bir haşiyesi bulunan⁵⁹ ünlü alim Davud u Kayseri (v. 751/1350)⁶⁰ getirilmiştir.⁶¹ Bunun ardından Devletin sınırlarının gelişmesine paralel olarak Bursa, Edirne ve benzeri merkezlerde yeni medreselere açılmıştır. İstanbul'da Fatih'in açtığı Sahnı Seman ile Kanuni'nin açtığı Süleymaniye medreseleri en önemli medreselerdir.⁶² Osmanlı eğitim sistemi içerisinde her ne kadar, Kıraat eğitimi için Darru'l-Kurrular, Hadis eğitimi için Daru'l-Hadisler⁶³ kurulmuşsa da, tamamen tefsir ilmine hasredilmiş medreselere rastlanılmaz⁶⁴ Bununla beraber Tefsir genel medreselerin temel derslerinin başında geliyordu. Tefsirin okutulmadığı hiçbir medrese yoktur.⁶⁵ Osmanlı medreselerinde tefsir dersini okutmakla görevlendirilen alimlerin tefsir ilminde tam bilgi sahibi ve maharetili olmasına itina gösterilirdi. Bu medreselerde tefsir dersi veren hocaların hemen hemen hepsi tahsillerini Mısır, Suriye başta olmak üzere Arap beldelerinde ikmal etmişlerdir.⁶⁶ Osmanlı medreselerinde okutulan tefsir kitaplarının başında Kâdî Beydâvî'nin "Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vil" adlı tefsiri geliyordu. Bunun yanında Zemahşerî'nin "el-Keşşâf An Hakâiki't-Te'vil"i ve Fahreddin er-Râzî'nin "Mefâtihu'l-Ğayb"ı da ağırlıklı olarak okutulurdu.⁶⁷ en-Nesefî'nin (v.710/)"Medâriku't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil" adlı tefsiri ile Celâluddîn el-Mahallî (v.864/1460) ve Celâluddîn es-Suyûtî'nin (v.910/)"el-Celâleyn" adlı tefsiri, Ebû'l-Leys es-Semerkindî, Ebû'l-Hayyân el-Endelûsî (v.745/), el-Beğavî gibi zatların tefsirleri de okutulan tefsirler arasındaydı. Osmanlılarda diğer dersler gibi tefsir de Arapça olarak okutuluyordu. Esasen Osmanlıların ilim dili ağırlıklı olarak

⁵⁷ - Bk. Demir, 58.

⁵⁸ - Demir, 63, 65.

⁵⁹ - Muhammet Abay, Osmanlı Dönemi Müfessirleri, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), UÜSBE, Bursa 1992, 102.

⁶⁰ - Hayatı için bk. Mehmed Bayrakdar, Kayserili Davud (Davudu'l-Kayserî), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. Ankara, 1988, 7-25; aynı müellif "Davud -ı Kayserî", DİA, IX/32-35.

⁶¹ - Bk. Mehmed Mecdî Efendi, Hadâiku's-Şakâik Tercüme ve Zeyli Şakaik-ı Nu'maniyye (Haz.A.Özkan), İstanbul, 1409/1989, 27 vd; Mustafa Bilge, İlk Osmanlı Medreseleri, (Doktora Tezi), İstanbul, 1984, 6, 67; Mahmut Gündüz, "İslamda Kitap Sevgisi ve İlk Kütüphaneler", Vakıflar Dergisi, Ankara, tarihsiz, sayı 11, 182; Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinde İlimiye Teşkilatı, Ankara, 1965, 1; Demir, 79; Veli Şirin, Anahatlarıyla Siyasi ve Kültürel Osmanlı Tarihi, İstanbul, 1996, 350.

⁶² - Bk. Şehabettin Tekindağ, "Medrese Dönemi", Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi- 1973, İstanbul, 1973, 10, 29; Muzaffer Gökman, İstanbul'un Zaptının 500. Yıldönümüne Yakın Fatih Medreseleri, İstanbul, 1943, 7, 30 vd; Hüseyin Atay, Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi, İstanbul, 1983, 77-89; Ahmed Süheyl Ünver, Fatih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı, s.XX vd; A.Adnan Adıvar, Osmanlı Türklerinde İlim, İstanbul, 1970, 38-39, 64-65; Mehmet Saray, İstanbul Üniversitesi Tarihi (1453-1993), Edebiyat Fak. Yay. İstanbul, 1996, 5-24; Cahit Baltacı, XV-XVI Asırlarda Osmanlı Medreseleri, İstanbul, 1976, 47; XV-XVI Asırlarda Osmanlı Medreseleri (Teşkilat Tarihi), (Doktora Tezi), İstanbul, 1976, 474; Demir, 84-85.

⁶³ - Bk. Ahmet Gül, Osmanlı Medreselerinde Eğitim Öğretim ve Bunlar Arasında Daru'l-Hadislerin Yeri, Ankara, 1997.

⁶⁴ - Münferid bir girişim için bk.Demir, 85.

⁶⁵ - Demir, 85.

⁶⁶ - Bk. Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı, 227; Mustafa Bilge, İlk Osmanlı Medreseleri, İstanbul, 1985, 10-11; Abay, 2.

⁶⁷ - Bk. Tekindağ, 26 vd; Ünver, 100; Gökman, 43; Demir, 85; Abay, 3-6.

Arapça idi.⁶⁸ İlk başlarda ihtiyaç sebebiyle Tefsir dersi verenler daha ziyade Mısır, Suriye, Irak gibi bölgelerden gelen Arap kökenliler ile İran ve Orta Asya'dan gelen müfessirler idi. Ancak zamanla bu medreselerde yetişen Osmanlı alimleri bunların yerlerini almaya başladılar. Ne var ki, bunların da ekseriyeti yine tahsillerinin önemli bir kısmını buralarda yapmış insanlardı.⁶⁹ Uzunçarşılı bu konuda şöyle diyor: "Gerek Osmanlı alimleri ve gerek ondan evvel Anadolu Selçukileri alimleri, çoğu zaman yüksek tahsillerini Suriye, Mısır, İran ve Orta Asyadaki medreselerde yaparlardı. Suriye ve Mısır'da dini ve hukuki ilimlerle tefsir, hadis, tarih, edebiyat ve kavaide dair olan ilimler, İran ve Maverâünnehir taraflarındaki medreselerde ise, daha çok riyaziye, hey'et, kelim ve felsefeye dair olan ilimler revaçta idi. Bu suretle her iki cihetten tahsil gören veyahut o taraflardan Anadoluya gelen alimler bu suretle yetişerek Anadolu medreselerinde tedrisatta bulunmuşlardır."⁷⁰

Medreselerde ağırlıklı bir şekilde okutulan tefsir derslerinde işari-tasavvufi nitelikte yazılmış olan tefsirler ile dirayet-rivayet metodu üzere kaleme alınmış olan kelami-felsefi tefsirler müessir olmuştur. Osmanlılarda bilhassa tasavvufi ekolde en çok "Letâifu'l-İşârât" adlı tefsiriyle İmam el-Kuşeyrî (v.465/1073) etkili olmuştur.⁷¹ Daha önceleri tasavvufi-ışari nitelikte yazılan tüm müfessirler üzerinde tesiri olan el-Kuşeyrî, "Tefsiru'l-Kur'an" adında bir eser yazan Kutbüddin el-İznîkî (v.828/1481), "Aynu'l-A'yân fi Tefsiri'l-Kur'an" adı ile Fâtiha suresini tefsir eden Mollâ Fenârî (v.834/1431) ile kütüphanelerde bulunmayan "Nûru'l-Kulûb" adında bir tefsir yazan Şeyh Bedreddin Simâvî (v.823/1420) gibi Osmanlı tefsircileri üzerinde de büyük ölçüde etkili olmuştur.⁷² Osmanlı müfessirleri üzerinde bu cihetle İbnu'l-Arabî (v.638/1240), Necmüddin el-Kübrâ (v.618/1221) gibi başka zevatin da etkisi olmuştur.⁷³ Dirayet-rivayet yolu ile yazılıp kelim-felsefe ağırlıklı olan tefsirlerin de Osmanlı müfessirleri üzerinde büyük ölçüde etkisi söz konusudur. Bu noktadan olarak büyük bilgin ez-Zemahşerî ve onun "el-Keşşâf" adlı tefsiri, Fahreddin er-Râzî ve onun "Mefâtihu'l-Ğayb" adlı tefsiri ile Kâdî el-Beydâvî ve onun "Envâru't-Tenzîl" adlı tefsirini hemen zikredebiliriz. Bu üç müfessir kendilerinden sonraki tüm müfessirler gibi Osmanlı müfessirlerini de büyük ölçüde etkilemişlerdir.⁷⁴

Şerh Ve Haşiyecilik

Bu üç tefsir Osmanlı medreselerinde biliniz istimal edildikleri gibi, üçü üzerinde bir çok Osmanlı müfessiri telhis, ta'lik, şerh, haşiye türünden çalışmalar da yapmışlardır.⁷⁵ Bu çalışmalar aynı zamanda Osmanlı tefsir hareketinin önemli bir özelliği haline gelmiştir. Osmanlı müfessirleri biraz da bu tefsirlerin etkisiyle olacak ki, özgün ve müstakil tefsirler yerine, ulema arasında çok yaygın olan bu tefsirler üzerinde telhis, şerh, haşiye türünden çalışmalar yapmayı tercih etmişlerdir.⁷⁶ İlk olarak Davud u Kayseri ve Cemâleddin Aksarayî (v.791/1388)⁷⁷ ile başlayan haşiyecilik,⁷⁸ sonraları Osmanlı alimlerinin ekseriyetinin takib ettiği bir yöntem haline gelmiştir. Zemahşerî ve Râzî tefsirleri üzerinde de çalışmalar yapılmış olmakla birlikte en çok Kâdî Beydâvî'nin tefsiri üzerinde haşiyeler yapılmıştır. Kâdî Beydâvî'nin tefsiri üzerinde ikiyüzelliye yakın şerh, haşiye ve ta'lika türü çalışma yapılmıştır ki bunların altmışa yakın kısmı Osmanlı ulemasına aittir.⁷⁹ Osmanlıların bu şekilde şerh ve haşiyelere ağırlık vermelerinin elbette bazı nedenleri vardır.⁸⁰ Fakat sebep ne olursa olsun, şerh ve haşiyeciliğin büyük ölçüde öne çıkması ve adeta ilmi bir teamül halini alması, yeni özgün çalışmaların yapılmasına büyük bir sekte vurmamıştır. Bunun sonucu olarak bir iki istisna dışında, üç kıtaya hükmeden ve altıyüz

⁶⁸ - Bk. Ünver, XX vd; Osman Ergin, Türk Maarif Tarihi, İstanbul, 1977, V/1923.

⁶⁹ - Bk. Bilge, 11, 29; Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin İlmîyye Teşkilatı, 227.

⁷⁰ - Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin İlmîyye Teşkilatı, Ankara, 1965, 227.

⁷¹ - Bk. Abay, 7-12.

⁷² - Demir, 86-87.

⁷³ - Bk. S.Ateş, 191-192; Demir, 87; Abay, 7, 10.

⁷⁴ - Bk. Abay, 3-6.

⁷⁵ - Bk. Demir, 87-91.

⁷⁶ - Tam şerh ve haşiye yapan Osmanlı alimleri ve bunların eserleri için bk. Demir, 320-345.

⁷⁷ - Bk. Bilmen, II/569-570.

⁷⁸ - Abay, 10.

⁷⁹ - Cerrahoğlu, Tefsir Tarihi, II/297; Bilmen, II/530.

⁸⁰ - Bunlar için bk. Demir, 91-94.

yıllık mazisi bulunan büyük bir imparatorluk olan Osmanlı Devleti içinde müstakil ve özgün tefsirler yazan müfessirler çıkmamıştır. Bu ise tefsir ilmi açısından büyük bir kayıptır. Bununla beraber bu müfessirlerimizin bir kısmı, görüş ve düşüncelerini haşiyelerinde de yansıtmaya çalışmışlardır. Böylece önemli haşiyeler ortaya çıkmıştır. Biz burada bunlardan önemli olan bir kaçına kısaca işaret etmeyi uygun görüyoruz. Kanuni devrinin (927-974/1520-1566) ünlü alimlerinden olan Sa'dî Çelebi'nin (v.945/1538)⁸¹ “Hâşiye ‘Alâ Tefsiri’l-Beydâvî” adlı haşiyesi, kısaca “Şeyhzâde” diye bilinen İmam Muhyiddin el-Kocavî'nin (v.951/1544) “Hâşiye ‘Alâ Envâri’t-Tenzil” adlı haşiyesi⁸², bunlardandır. “Hâşiye ‘Ale’l-Keşşâf” sahibi Ekmelüddin el-Bâbertî (v.786/1384)⁸³ ve benzeri daha başka pek çok alim de eksik haşiye yapmışlardır.⁸⁴ Gerek bu iki haşiyede, gerekse diğer haşiyelerde müfessirler ihtiyaç duydukları yerlerde kendi görüş ve düşüncelerini de açıklamışlar ve önemli tesbitler yapmışlardır. Ne var ki bunlar yetersizdir.

Osmanlıda tefsir çalışmalarının görüldüğü başka bir platform da padişahların huzurunda icra edilen huzur dersleridir. Bu derslerde işlenen tefsir konuları dağınık bir vaziyette Şakâik-ı Numaniye, Tarih-ı Vasıf, Tarih-ı Raşid, Tarih-ı Ali Efendi gibi Osmanlı tarihini yazan zatların eserlerinde bulunmaktadır.⁸⁵ Ebu'l-Ula Mardin'in Huzur Dersleri adlı eserinde de bu bilgileri bulmak mümkündür.⁸⁶ Bu derslerde ekseriyetle takip edilen tefsir, Kadi Beydavi'nin Envaru't-Tenzil'idir.⁸⁷ Metod ve muhtevası itibariyle Osmanlının itikad ve fikir yapısına uygun olmasının, bilhassa bu tefsirin seçilmesinde etkili olduğu söyleniyor.⁸⁸ Gerek camilerde, gerekse irşad meclislerindeki nasihatlerde da çoğunlukla aynı tefsir kullanılmıştır.⁸⁹

Bazı Önemli Osmanlı Müfessirleri ve Tefsirleri

Buraya kadar verdiğimiz bilgilerden Osmanlılarda tefsir faaliyetlerinin, medreselerde, huzur derslerinde ve ayrıca camilerde verilen vaaz ve hutbelerde yürütüldüğünü söyleyebiliriz. Bu çerçevede içerisinde Osmanlılar dönemindeki meşhur müfessirler ile bunların tefsirlerini kısaca tanıtmamız yararlı olacağına inanıyoruz. Bu maksatla bunlardan bazılarını ana hatlarıyla işaret etmeye çalışacağız.⁹⁰

1 – Şeyh Şihâbuddîn es-Sivâsî (v.803/1401)⁹¹

Sivaslı bir zatın azatlı kölelerinden olan Sivâsî⁹², ilme olan istidat ve aşkı dolayısıyla küçük yaştan itibaren kendini okumaya adanmış, devrin meşhur alimlerinden dersler almıştır. Aynı zamanda tasavvufî yönü de olan Sivâsî'nin tefsirinin adı “‘Uyûnu’t-Tefâsîr Li Fudalâi’s-Semâsîr”dir. Tefsir aynı zamanda “Tefsir-ı Şeyh” diye de bilinir. İstanbul’daki kütüphanelerde pek çok nüshası bulunan⁹³ tefsir, haşiye türü çalışmalardan uzaklaşarak telif edilen ilk müstakil tefsir olması yönünden

⁸¹ - Hayatı ve eseri için bk. Bilmen, II/641-642; İlmiyye Salnamesi Osmanlı İlmiyye Teşkilatı ve Şeyhülislam, (Yayına Haz. S.A.Karaman-A.N.Galitekin-C.Dadaş), İstanbul, 1998, 304-305; Demir, 323-329.

⁸² - Eser ve müellifi için bk. Bilmen, II/643; Demir, 329-334; Abay, 10.

⁸³ - Hayatı ve eseri için bk. Bilmen, II/572-573; Demir, 346-349.

⁸⁴ - Bunlar için bk. Demir, 346-449; Abay, 102-120; 185-205.

⁸⁵ - Bk. Demir, 96.

⁸⁶ - Bk. Ebu'l-Ula Mardin, Huzur Dersleri, İstanbul, 1951, I/67.

⁸⁷ - Mehmed Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul, 1971, I/861; Ebu'l-Ula Mardin, I/19.

⁸⁸ - Demir, 97-98.

⁸⁹ - Demir, 100.

⁹⁰ - Osmanlı müfessirleri ve eserleri için bk. Bilmen, II. Cilt; Demir, 104-159; Abay, 14-85; 122-139.

⁹¹ - Vefat tarihi ihtilaflıdır. 780/1378 diyenler olduğu gibi, 860/1455 diyenler de vardır. Bk. Demir, 105-106.

⁹² - Hayatı hakkında bilgi için bk. Şükrü Arslan, “Şihâbuddîn es-Sivâsî ‘Uyûnu’t-Tefâsîr’deki Metodu”, Atatürk ÜİFD, Erzurum, 1990, sy. 9, 190 vd.; Şemseddin Sami, Kamusu'l A'lam, İstanbul, 1306, IV/2886; Türk Ansiklopedisi, “Şihâbuddîn Sivâsî”, S.Ateş, 215; Bursalı Mehmed Tahir, Osmanlı Müellifleri, İstanbul, 1333, I/90; Bilmen, II/571-572; Adil Nüveyhid, Mu'cemu'l-Mufessirin, Beyrut, 1409/1988, I/78; Kâtip Çelebi, Keşfu'z-Zunûn An Esmâi'l-Kutubi ve'l-Fünûn, İstanbul, 1941, II/1185; Ömer Rızâ Kehhâle, Mucemu'l-Müellifin Terâcimi Musannifi'l-Kutubi'l-Arabiyye, Dimaşk, 1957, II/172; Demir, 104-106.

⁹³ - Bk. Arslan, 198; Demir, 107.

önemlidir. Bununla beraber Osmanlı tefsir hareketine bundan başka önemli bir yenilik kazandırmadığı söylenmektedir.⁹⁴ Tefsir fazla yaygınlaşmamış ve müracaat edilen bir kaynak olmak hüviyetine kavuşamamıştır.⁹⁵ İsmail Hakkı Bursevî (v. 1137/1725) bu tefsirden belli ölçüde istifade etmiştir.⁹⁶ Müellifi sufi meşrepli olmakla birlikte, tefsir işari nitelikte değildir. Sivâsî'nin tasavvufa intisab etmeden önce bu tefsiri yazmış olabileceği ihtimali bunun sebebi olarak gösterilmektedir.⁹⁷ Tefsir, klasik dirayet tefsiri hüviyetinde olup daha önceki tefsirlerin izi üzeredir. Müfessire ait orijinal fikirler tefsirde yer almamaktadır. Ayetleri, yine ayet, hadis, sahabe ve tabiun kavli ile tefsir etmek, israili hikayeler, nüzul sebebi, nasih-mensuh, kıraat farklılıkları tefsirin karakteristik vasıfları arasındadır. En çok yararlandığı kaynakların başında Keşşaf ve Hazin gelmektedir.⁹⁸

2 – Hacı Paşa el-Aydî (v.820/1417)

Yıldırım Bayezid döneminin (792-805/1389-1402) ünlü alimlerinden olan el-Aydîni, memleketinde başladığı tahsil hayatını, Davûd u Kayserî, Mollâ Fenârî, Şeyh Bedreddin Simâvî, Seyyid Şerif Cürcânî (v. 816/1423) gibi devrin en ünlü alimleriyle birlikte Mısır'a giderek orada ikmal etmiştir.⁹⁹ “Mecmau'l-Envâr fi Cem'ı'l-Esrâr (fi Tefsiri'l-Kur'an)” adı ile yazdığı tefsirin İstanbul'daki kütüphanelerde iki cildi mevcuttur.¹⁰⁰ Bu ciltlerden ilki Fatiha suresi ile başlayıp Al-İmran suresinin 91. Ayetinin tefsiriyle son bulmaktadır. Diğer cilt ise Sebe' suresinin başından başlayıp Fussilet suresinin sonu ile bitmektedir.¹⁰¹ Ancak 10 ciltten fazla olduğu anlaşılan tefsirin tamamı bulunmadığı için toplam kaç cilt olduğu tesbit edilememektedir.¹⁰² Eserde klasik tefsir geleneği hakimdir. Dirayet metodu yanında az da olsa rivayet metoduna da rastlanmaktadır. Bu itibarla taşıdığı bir iki özellik dışında tefsir ilmine farklı ve önemli bir özellik kazandırmamıştır. Uzun bir mukaddime ile başlanılan tefsirde, ilmin kıymeti ve cehlin zararları izah edilmiştir. İstiazenin tefsirinde şeytanın üzerinde durulmuş, şeytan kelimesinin geçtiği ayetler tefsir edilmiş, ilgili hadisler yorumlanmış ve okuyucular itibaha davet edilmiştir. Müellif tafsilat vermek istediği yerlerde hikmet ve vecih başlıkları altında faydalı bilgiler vermiştir.¹⁰³

3 – Kutbuddin el-İznîkî (v.821/1418)

Yıldırım Bayezid döneminin (792-805/1389-1402) meşhur alimlerinden olan el-İznîkî, bilhassa şeri ilimler ve tasavvufta derinleşmiş, doğru bildiğini söylemekten çekinmeyen bir alimdir. Nitekim Timur'u bile huzurunda sert bir şekilde eleştirmekten çekinmemiştir.¹⁰⁴ “Tefsîru'l-Kur'an” ve “Tefsîru Kutbiddin” adıyla bilinen tefsirin sadece bir cildi İ.Ü. Kütüphanesi Arapça/1741 noda kayıtlıdır. Geri kalan kısımları tesbit edilememiştir.¹⁰⁵ “Eser mufassal bir dirayet ve rivayet tefsiri niteliğindedir. En bariz özelliği sarf, nahiv, lügat ve belağata ait tahlillerle bu tahlillerin değişik vecihlerine yeteri derecede yer verilmiş olmasıdır. Ayetlerin tefsirinde ilgili pek çok ayet, hadis ve haberlerden oldukça fazla yararlanılmıştır.”¹⁰⁶ Tefsirde ayrıca kıraat vecihlerine, kelami ve fihki

⁹⁴ - Bk. Demir, 109-110; Sakıp Yıldız, Fatih'in Hocası Mollâ Gürânî ve Tefsiri, (Doç.tezi), İstanbul tarihsiz, 199.

⁹⁵ - Demir, 109.

⁹⁶ - Bk. Demir, 10; Yıldız, Tez, 199.

⁹⁷ - Arslan, 195; Demir, 108.

⁹⁸ - Bk. Arslan, 196-198; Mustafa Kılıç, İbn Kemal Hayatı Tefsire Dair Eserleri ve Tefsirdeki Metodu, (Basılmamış Doktora tezi), Atatürk Ü.İslami İlimler.Fakültesi, Erzurum, 1981, 96; Yıldız, tez, 199; Demir, 109.

⁹⁹ - Hayatı için bk. Adivar, 8 vd; Bilmen, II/586-587; Bursalı Mehmed Tahir, “Hacı Paşa”, Türk Yurdu Mecmuası, İstanbul, 1329, IV/477 vd; Nüveyhid, I/133; Keşfu'z-Zunun, II/1598-1599.

¹⁰⁰ - Bk. Demir, 111.

¹⁰¹ - Bk. Demir, 111-112.

¹⁰² - Bk. Demir, 111.

¹⁰³ - Geniş bilgi için bk. Demir, 113-114; Abay, 17-26.

¹⁰⁴ - Hayatı için bk. Bilmen, II/587-588; S.Ateş, 215; Osmanlı Müellifleri, I/144; Sami, V/3672; Mecdi Efendi, 59; Nüveyhib, II/619; Kehhâle, VIII/133.

¹⁰⁵ - Bk. Ateş, 215; Demir, 115; Abay, 77.

¹⁰⁶ - Demir, 116.

meselere de gereken ölçüde yer verilmiştir. Müfessirin en çok istifade ettiği tefsirlerin başında Keşşaf gelmektedir. Diğer bazı tesirlerden de yararlanmıştır.¹⁰⁷

4 – Mollâ Gürânî (v.893/1487)

Irak kökenli olan Mollâ Gürânî, tahsiline memleketinde başlamış, muhtelif ilim beldelerinde tahsilini ikmal etmiş ve tefsir de din ilimlerinde otorite olmuştur. Şehzade Mehmed'in eğitim öğretimine memur edilen Gürânî,¹⁰⁸ “Gâyetu'l-Emânî fi Tefsîri's-Seb'i'l-Mesânî” adında önemli bir tefsir yazmıştır. Gürânî'nin başka tefsir çalışmaları da vardır.¹⁰⁹ Gâyetu'l-Emânî henüz yazma halinde olan bir tefsirdir. Üzerinde Sakıp Yıldız doçentlik tezi hazırlamıştır.¹¹⁰ Eser iki cild bir arada tek mücellettir. Gürânî'nin en önemli eseri olan Gâyetu'l-Emânî, klasik tefsir anlayışı üzere, rivayet ve dirayet metoduyla yazılmıştır. Müellif, Zemahşerî ve Beydâvî'den pek çok iktibaslar yapmakta, ancak onlarda gördüğü hata ve eksiklikleri düzeltmek ve daha isabetli gördüğü kanaatlerini ifadeyle onları tenkit etmekten geri kalmamaktadır.¹¹¹ Hadis nakli ve israili haberler konusunda da oldukça titiz davranmaktadır.¹¹² Bununla beraber tefsirin yeni bir metod ve muhteva örneği ortaya koyamadığı söylenmiştir.¹¹³ İlim dünyasında pek meşhur olmayan eser, Osmanlı medreselerinde de istimal edilmemiştir.¹¹⁴

Gürânî tefsirinde, sarf, nahiv, belâgat, icaz, kıraat, fıkıh ve kalam konularına, ayet ve sure aralarındaki tenasübe bir çok tefsire oranla daha fazla yer vermiş, hadislerle istişhadda bulunmuştur. Ahkam ayetlerini tefsir ederken bahse konu mesleyle ilgili mezhep imamlarının önemli görüşlerini belirtmiş ve yer yer tercihlerini ortaya koymuştur.¹¹⁵ Gürânî tefsirinde Zemahşerî ve Beydâvî'den başka ayrıca Beğavî, Nesefî ve Nisâbü'rî gibi müfessirlerden de yararlanmıştır.¹¹⁶ Ebû's-Suûd da ondan istifade etmiştir.¹¹⁷

5 – Hüsamuddin el-Bitlisî (v.900/1494)

İdrîs-ı Bitlisî'nin babası olan el-Bitlisî, tahsil ettiği şer'i ilimler arasında bilhassa tefsirde temayüz etmiştir. el-Bitlisî de diğer pek çok Osmanlı müellifi gibi bir süre sonra tasavvufa meyleder ve Tarikat-ı Nurbahşi'ye girer. Bir süre sonra bu tarikatte halifelik derecesine yükselir.¹¹⁸ Buna rağmen Câmî'u't-Tenzîl ve't-Te'vîl (Fi'l-Kur'an) adlı tefsirinde işari yorumlara fazla girmemiştir.¹¹⁹ Aynı zamanda “Tefsiru'l-Hüsam”¹²⁰ ve daha başka isimlerle de bilinen¹²¹ eserin dört ciltlik tam bir nüshası sadece Süleymaniye Kütüphanesi Şehid Ali Paşa/109-112 numaralarda kayıtlıdır.¹²² Eserde dirayet metodu hakimdir. el-Beydâvî, Beğavî, Sa'lebî, Zemahşerî gibi müfessirlerin tefsirleri yararlandığı kaynakların başında gelir. Mukaddimesinde inzâl-tenzil, vahiy, halku'l-Kur'an ve benzeri önemli hususları kendi kanaatlerini de ilave ederek inceler. Bitlisî tefsirinde pek çok hadislere,

¹⁰⁷ - Demir, 117.

¹⁰⁸ - Bilmen, II/609-612; Yıldız, Tez, 78; Sofuoğlu, 362; Bergamalı Cevdet Bey, Tefsir Tarihi, İstanbul, 1927, 130; İlmiye Salnamesi, (Yayına Haz. S.A.Karaman-A.N.Galitekin-C.Dadaş), İstanbul, 1998, 289-290; Sami, V/3915; Nüveyhid, I/30; Demir, 124.

¹⁰⁹ - Bk. Demir, 126.

¹¹⁰ - Bk. Fatih'in Hocası Mollâ Gürânî ve Tefsiri, (Doçentlik tezi), İstanbul, tarihsiz.

¹¹¹ - Bk. Yıldız, tez, 138, 222-223; Bergamalı, 131-132; Demir, 128.

¹¹² - Bk. Yıldız, tez, 138; Demir, 128.

¹¹³ - Bk. Yıldız, tez, 145; aynı müellif, “Osmanlı Tefsir Hareketine Toplu Bakış”, Atatürk ÜİİFD, Ankara, 1979, 5; Demir, 128; Abay, 50-51.

¹¹⁴ - Bk. Yıldız, tez, 90; Demir, 128.

¹¹⁵ - Bk. Yıldız, tez, 256, 272, 304; Demir, 128-129.

¹¹⁶ - Bk. Yıldız, tez, 137; Demir, 129.

¹¹⁷ - Yıldız, tez, 320; Demir, 129.

¹¹⁸ - Bk. Osmanlı Müellifleri, I/58; Bilmen, II/618; Kehhale, VII/131; Keşfu'z-Zunûn, II/1514; Demir, 129.

¹¹⁹ - Demir, 129.

¹²⁰ - Osman Keskiöglü, Kur'an Tarihi ve Kur'an Hakkında Ansiklopedik Bilgiler, İst. tarihsiz, 215; Demir, 130.

¹²¹ - Bk. Osmanlı Müellifleri, I/58; Bilmen, II/618; Demir, 130.

¹²² - Bk. Demir, 131.

haberlere, lügat ve iştikaka dair bilgilere yer vermiş, bilhassa sarf ve nahivle ilgili tahlillerden oldukça fazla istifade etmiştir. Gerkeli görülen yerlerde kelami ve tasavvufi bilgilere de yer vermiştir.¹²³

6 - Nimetullah b.Mahmûd en-Nahcivânî (v. 920/1514)

Azerbaycan'ın Nahcivân beldesinden olan Nahcivânî, çok zeki, ilme istidatı olan bir kimsedir. Dini ilimlerdeki eğitimini tamamladıktan sonra o da tasavvufa meyleder ve Nakşibendi tarikatına intisab eder.¹²⁴ Aynı zamanda Beydavi üzerine haşiye de yapmış olan Nahcivânî'nin kendine ait tefsiri "el-Fevâtihu'l-İlâhiyye ve'l-Mefâtihu'l-Gaybiyye" adını taşımaktadır. Tefsirin matbu ve mahtut pek çok nüshaları İstanbul kütüphanelerinde mevcuttur.¹²⁵ Uzun bir mukaddime ile tefsirine başlayan Nahcivânî, seyr ve süluk, vahdet-ı vücud ve benzeri tasavvufun en önemli kavramlarından bazıları hakkında açıklamaktadır. Tamamen tasavvufî ağırlıklı olan¹²⁶ tefsirinde Nahcivânî, İbnu'l-Arabî'nin görüşlerinden ağırlıklı olarak istifade etmiştir.¹²⁷ Nahcivânî, tefsirlerden istifade etmeyip, tamamiyle kalbine doğan ilhamların ışığı altında bu eserini telif ettiğini söylemektedir.¹²⁸ Bununla beraber tefsirindeki yöntemi, el-Kuşeyrî'nin "Letâifu'l-İşârât"ında görülen stile çok benzemektedir. Bu husus, cüz'i de olsa eserin, Letâif başta olmak üzere bazı kaynaklardan izler taşıdığına işaret sayılabilir.¹²⁹ Her sureye mukaddime mahiyetinde bir "fatiha" ile başlayan Nahcivânî, irşad ve nasihat içerikli bir "hatime" ile de sureyi bitirmektedir. Ayrıca bu tefsirde diğer tesirlerde görülmeyen dipnotlar da yer almaktadır.¹³⁰

7 – Asam (Sağır) el-Karamânî (v.971/1564)

Kanuni devri (927-974/1520-1566) alimlerinden olan el-Karamânî, bilhassa tefsirde mütehasıs bir kişi olarak kabul edilmiştir.¹³¹ el-Karamânî, "Tefsîru'l-Kur'an" adını verdiği tefsirini olgunluk çağlarında ve bütün maharetini ortaya koyarak yazmıştır. Kaynaklarda eserin Mücadele suresine kadar olduğu belirtiliyor.¹³² Ancak tefsir üzerinde inceleme yapan Ziya Demir, bunun tam olması ihtimali üzerinde durmakta ve kütüphanelerimizdeki nüshalarını tanıtmaktadır.¹³³ Tefsir rivayet ve dirayet metoduyla yazılmıştır. Eser oldukça mufassaldır. Hacmi ve muhteva zenginliği itibariyle Osmanlılarda tek eser olduğu söylenmiştir.¹³⁴ Demir, eserin, daha önce yazılmış olan Taberî, Kurtubî, Ebû Hayyân, İbn Kesîr gibi meşhur tefsirlerle boy ölçüşecek nitelikte olduğuna işaret etmektedir.¹³⁵ Eserde sarf, nahiv ve belağat konularında tahlillere, kelimelerin tefsiri tercümelerine genişçe yer verilmiş, bu hususlarda pek çok görüş ve değerlendirmeler itina ile nakledilmiştir. Yararlanılan kaynakların başında Kâdî Beydâvî'nin tefsiri gelmektedir. Bilhassa tefsirin I.cildinde Beydâvî'den o kadar çok nakil yapılmış ki, bu haliyle Beydavi'nin tefsirine yapılmış bir haşiye izlenimi vermektedir. Zemahşerî, İmam Halîl, İbn Kemâl diğer önemli kaynaklarındandır.¹³⁶ Ne var ki el-Karamânî bu tefsirlerden nakiller yaparken teslimiyetçi bir yaklaşım sergilememiş, tam tersine gördüğü hata ve eksikleri göstererek bu konuda onları tenkit etmiş ve doğru gördüğü görüşü belirtmiştir. Bilhassa

¹²³ - Bk. Demir, 132-133.

¹²⁴ - Bk. Abdülbaki Turan, "Baba Nimetullah Nahcivânî ve el-Fevâtihu'l-İlâhiyye ve'l-Mefâtihu'l-Gaybiyye İsimli Tefsiri", SÜİFD, Konya, 1985, sy.1, s. 61; Osmanlı Müellifleri, I/40; Nüveyhid, II/703; Keşfu'z-Zunûn, II/1292; Bilmen, II/628-629; Sofuoğlu, 363; Demir, 133-134.

¹²⁵ - Bk. Demir, 135.

¹²⁶ - Bk. S.Ateş, 225-230; Abay, 52-53.

¹²⁷ - Bilmen, II/629; Demir, 136.

¹²⁸ - Bk. Sofuoğlu, 363; Demir, 136.

¹²⁹ - Bk. Demir, 137.

¹³⁰ - Bk. Demir, 137. Tefsir hakkında daha geniş bilgi için bk. Turan, "Baba Nimetullah..", 66-76; S.Ateş, 225-230; Sofuoğlu, 363; Bilmen, II/628-629.

¹³¹ - Hayatı için bk. Bilmen, II/650; Demir, 152-153.

¹³² - Bk. Osmanlı Müellifleri, I/225; S.Ateş, 230; Nüveyhid, I/58.

¹³³ - Bk. Demir, 154-157.

¹³⁴ - Bk. Demir, 157.

¹³⁵ - Demir, 157.

¹³⁶ - Demir, 157.

Keşşâf'tan yaptığı kelami alıntılarda böyle davranmış ve onları ehl-ı sünnet itikadına göre düzletmiştir. Tefsirin diğer bir özelliği de her surenin başında, o surede ağırlık taşıyan konuları tadat etmesidir ki bu, her tefsirde bulunmayan bir özelliktir.¹³⁷

8 – Ebû's-Suûd Efendî (v.982/1574)

Osmanlı şeyhulislamı arasında çok önemli bir yeri olan Ebûs-Suûd Efendî, aynı zamanda "sultânu'l-mufessirîn" lakabını almış bir müfessirdir. Şer'i ve edebi ilimlerde fevkalade iyi yetişen Ebû's-Suûd, bilhassa fıkıh ve tefsirde şöhreti Arap ve Acem topraklarına kadar yayılmıştır. Yaklaşık 30 yıl aralıksız Şeyhulislamlık yapan Ebû's-Suûd, Kanuni'nin büyük sevgisini, takdirini ve dostluğunu kazanmıştır.¹³⁸ Keşşâf'tan Fetih suresi üzerine bir hâşiye de yazmış olan Ebû's-Suûd,¹³⁹ bilhassa "İrşâdu'l-Akli's-Selîm İla Mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm" adındaki tefsiriyle şöhret bulmuştur. Osmanlı müellifleri arasında tefsiri bütün İslam aleminde yaygınlaşmış ve şöhret kazanmış tek kişi Ebû's-Suûd'tur. Abdullah Aydemir'in üzerinde doktora yaptığı¹⁴⁰ ve hakkında geniş bir şekilde bilgi verdiği tefsirde, dirayet metodu esas alınmıştır. Ancak yer yer rivayet metoduna da yer verilmiştir. Kur'an'ın Kur'an'la ve hadisle tefsiri, sebab-ı nüzul, nesh, muhkem ve müteşabih meseleleri, fıkıh ve kalam konuları, lügat, nahiv, belağat, i'caz, kıraat ve israiliyat gibi hususlar göz önünde bulundurularak ayetler tefsir edilmiştir. Ayetler arasındaki münasebet ve insicam da edebi bir dille belirtilmiştir.¹⁴¹ Tefsirin ciddi olarak tenkit yiyen yönü, tıpkı Zemahşerî ve Beydâvî'nin de yaptığı gibi surelerin sonunda bu sureyi okuyana verilecek sevapla ilgili çoğunlukla sahih olmayan hadislerle yer verilmesidir.¹⁴²

Ebû's-Suûd Efendî'nin tefsirde esas kaynağı Zemahşerî, Beydâvî ve Fahrettin Râzî'nin tefsirleridir.¹⁴³ Bunların dışında Beğavî ve başka müfessirlerden de yararlanmıştır.¹⁴⁴ Ebû's-Suûd'un tefsirini değer yönünden Zemahşerî ve Beydâvî'ninki de dahil diğer tüm tefsirlerin önüne koyanlar olduğu gibi, onu bunların altında görenler de vardır. Genel kanaat ise yerinin Zemahşerî ve Beydâvî'ninkinden sonra olduğu yönündedir.¹⁴⁵ Bütün bu özelliklerine ve Osmanlı topraklarında yazılmış ilk en büyük müstakil tefsir olmasının rağmen medreselerimizde önemli bir mevki kazanamamış, hatta diğer İslam beldelerinde kavuştuğu şöhrete bile ulaşamamıştır.¹⁴⁶ Osmanlı medreselerinde gereken ilgiyi görmeyen tefsir, Mısır'daki Câmîatu'l-Ezher'de ve Libya üniversitelerinde uzun süre ders kitabı olarak okutulmuştur.¹⁴⁷ Ebû's-Suûd'un bu tefsiri kendisinden sonra gelen Alûsî, Reşîd Rızâ, Muhammed Hamdi Yazır, Konyalı Mehmed Vehbi gibi müfessirlere kaynak olmuştur.¹⁴⁸

¹³⁷ - Bk. Demir, 157-158.

¹³⁸ - Hayatı hakkında bilgi için bk. Sami, I/722; Veli Ertan, Tarihte Meşihat Makamı İlmiye Sınıfı ve Meşhur Şeyhulislam, İstanbul, 1969, 53; Bergamalı, 140-141; Osmanlı Müellifleri, I/225; ez-Zehebi, I/345-352; Abdullah Aydemir, Büyük Türk Bilgini Şeyhulislam Ebussuud Efendi ve Tefsirdeki Metodu, Ankara, tarihsiz, 1-23; Bilmen, II/652-665; İslam Ansiklopedisi, "Ebu's-Suud"; İlmiye Salnamesi, 317-319; Müçteba Uğur, "Ebusuud Efendi ve Eserleri", Diyanet Dergisi, XIII, sy.4, sayfa 204; Kehhale, XI/310; Hayreddin Zirikli, el-A'lam (Kamusu't-Teracim), Beyrut, 1969, VII/59; Nüveyhid, I/625; Cerrahoğlu, Tefsir Tarihi, II/330-351; Sofuoğlu, 326-329; Demir, 137-142.

¹³⁹ - Bk. Demir, 141. Diğer eserleri için bk. Aydemir, Tez, 23-29.

¹⁴⁰ - Abdullah Aydemir, Ebusuud Efendi ve Tefsirdeki Metodu, (Doktora Tezi), Ankara, tarihsiz.

¹⁴¹ - Cerrahoğlu, Tefsir Tarihi, II/336-351; Aydemir, Tez, 110-242; Demir, 145.

¹⁴² - Bk. Aydemir, Tez, 165-169; Bergamalı, 141; Demir, 145.

¹⁴³ - Bk. Ebusuud, İrşâdu'l-Akli's-Selîm, I/3; ez-Zehebi, I/348; Cerrahoğlu, Tefsir Tarihi, II/335; Bilmen, II/656; Sofuoğlu, 327; Demir, 145.

¹⁴⁴ - Demir, 145.

¹⁴⁵ - Bk. Bergamalı, 141; ez-Zehebi, I/347; Subhî es-Sâlih, 239; Nüveyhid, II/326; Keşfu'z-Zunûn, I/65; Demir, 145-146.

¹⁴⁶ - Aydemir, tez, 23; Demir, 146.

¹⁴⁷ - Aydemir, "Ebu's-Suud Efendi", Diyanet Dergisi, Ankara, 1973, XII, sayı 5, sayfa 293 vd.; Demir, 146.

¹⁴⁸ - Aydemir, Makale, sayı 5, sayfa 295; Demir, 146.

9 – Muhammed b.Bedruddin Münşî (v.1001/1592)

Manisa Saruhan'da doğan Münşî Efendi, bilhassa tefsir ve edebi ilimlerde büyük maharet kazanmıştır. Daha başka adlarla¹⁴⁹ da anılan Tefsir-ı Şerif adlı eseri, İstanbul kütüphanelerinde bulunmaktadır.¹⁵⁰ Tefsir, “Celâleyn” gidi muhtasar ve veciz bir eser olduğu için, tefsirlerin özü ve özeti şeklinde övgülere layık görülmüştür.¹⁵¹ Tefsirde bilhassa kıraat vecihlerine ağırlık verilmiş, bunlar gerektiği ölçüde tahlil edilmiş, ayetlerin zahiri tefsiri bu doğrultuda yapılmıştır. Tefsirin temel müracaat kaynağı Zemahşerî'nin “Esâsu'l-Belâğe” adlı eseridir. Tefsirde büyük çoğunlukla kelimelerin kısaca manaları açıklanmış, sık sık rivayet edilen habelerle tefsir kabartılmıştır. Zaman zaman nüzul sebebi, huruf-ı mukattaa gibi hususlar da dermiyan edilmiştir.¹⁵²

10 - Vâni Mehmed Efendî (v.1096/1685)

Daha çok tefsir, hadis, kısas-ı enbiya ve tarih alanında derinleşen bu zat,¹⁵³ evvelkilerde yer aldığını iddia ettiği israili haberlerden ve asılsız rivayetlerden arındırılmış arais türü bir tefsir yazmaya karar verdiğini belirtir ve bu yönde Kur'an'ı tefsir eder.¹⁵⁴ “Arâisu'l-Kur'an ve Nefâisu'l-Furkân ve Ferâdisu'l-Cinân” adlı eserde peygamberlerin durumları, müşrik kavimleriyle yaptıkları mücadeleleri vb. hususları uzun uzun işler. En çok yararlandığı kaynaklar arasında Zemahşerî, Râzî, Beydâvî tefsirleri başta gelir.¹⁵⁵ Eser üzerinde büyük bir çalışma yapan Pazarbaşı, gerek müellifi, gerekse eserini uzun uzun tanıtmaktadır.¹⁵⁶

11 - İsmail Hakkı Bursevî (v.1137/1725)

Tefsir, hadis, fıkıh gibi zahiri ilimler yanında intisab ettiği şeyhi Osman Fazıl'dan batını ilimleri de öğrenen ve daha sonra Celvetiye tarikatı şeyhliğine yükselen Bursevî, tefsire dair birçok eser yazmıştır.¹⁵⁷ Bunların en önemlisi müfessirin 21 yıldan fazla zaman vererek hazırladığı¹⁵⁸ “Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'an” adlı tefsiridir. Tefsirde zaman zaman fihhi ve kelami meselelere değinilmekte beraber, ağırlıklı olarak işari yorumlar yapılmıştır. Bu meyanda okuyucuya ibret verecek Farsça şiirler ve mensur metinlere de yer verilmiştir. Tefsir metod ve muhteva açısından herhangi bir yenilik ortaya koymamakla birlikte, bilhassa tasavvuf çevrelerinde itibar görmüştür.¹⁵⁹ Bilmen, stayışle bahsettiği tefsirde, bir kısım zayıf hadislerin, zaid denilecek yazıların, mesnedsiz hikayelerin de yer aldığına işaret etmektedir.¹⁶⁰

12 - Lütfullah Erzurûmî (v.1202/1788)

Tefsir, hadis yanında aynı zamanda lügat ve edebiyat alimi olan Erzurûmî'nin “Râmûzu't-Tahrîr ve't-Tefsîr” adlı tefsiri,¹⁶¹ dirayet metodouyla yazılmış bir tefsir olup, Beydâvî tefsiri takib ve taklid edilerek yazılmıştır. Tefsirde ahkam ayetlerinde Hanefi mezhebinin görüşü yanında Şafiilerin de görüşleri yansıtılmıştır. Kelami ve tasavvufi konuların da kısaca yer aldığı tefsirde ilmi tefsirin örnekleri de vardır, ancak bu konuda, yağmurun denizlerin buharlaşmasıyla değil, bulutların kendisinden oluştuğunu, ra'dım, meleklerin bulutları çektikleri sırada çıkan ses olduğunu söylemek

¹⁴⁹ - Bk. Demir, 149; Abay, 70-71.

¹⁵⁰ - Bk. Demir, 149-150.

¹⁵¹ - Bk. Bergamalı, 143; Keşfu'z-Zunun, I/459; II/1950; S.Ateş, 230-231; Demir, 150; Abay, 76.

¹⁵² - Bk. Bilmen, II/669; S.Ateş, 231; Keşfu'z-Zunun, I/459, II/1950; Demir, 151; Abay, 70-76.

¹⁵³ - Hayatı için bk. Osmanlı Müellifleri, II/50; Kehhâle, IX/102; Keşfu'z-Zunun, II/1131; Nüveyhid, II/499-500; Erdoğan Pazarbaşı, Vâni Mehmed Efendî ve Arâisü'l-Kur'an, Van, 1997, 17-59.

¹⁵⁴ - Bk. Pazarbaşı, 80.

¹⁵⁵ - Pazarbaşı, 81.

¹⁵⁶ - Bk. Erdoğan Pazarbaşı, Vani Mehmed Efendi ve Araisü'l-Kur'an, Van, 1997.

¹⁵⁷ - Bunlar için bk. Abay, 126-127.

¹⁵⁸ - Bk. Bilmen, II/713; Abay, 127.

¹⁵⁹ - Geniş bilgi için bk. Bilmen, II/712-714; Sofuoğlu, 368-369; Abay, 126-128.

¹⁶⁰ - Bilmen, II/713-714.

¹⁶¹ - Bilmen, II/730.

gibi yanlışlıklar yapılmıştır.¹⁶² Tefsir uzun süre müsvedde halinde kaldıktan sonra 1221/1806 tarihinde Seyyid İbrahim İsmet (v.1222/1807) tarafından temize geçilmiştir.¹⁶³ Erzurûmî, aynı zamanda bu tarzda tefsir yazanların sonuncusudur, ondan sonra bu yöntem üzere tam tefsir yazan olmamıştır.¹⁶⁴

13 - Mollâ Halil Siirdî (v.1259/1864)

Tefsir, hadis, fıkıh, kelim, mantık, Arap dili ve Edebiyatı gibi alanlarda geniş bir bilgiye sahip olan Siirdî¹⁶⁵, biri muhtasar, diğeri mufassal olmak üzere iki tane tefsir yazmıştır. Muhtasar tefsirinin ismi “Tefsiratu'l-Kulûb fî Kelâmi Allâmi'l-Güyûb”tur. Mufassal olan tefsirini ise ancak Kehif suresine kadar getirebilmiş, vefat üzerine tefsir eksik kalmıştır.¹⁶⁶ Mollâ Halil Siirdî'yi, yüksek lisans tez konusu olarak işleyen Ömer Paliş, müfessir ve tefsiri hakkında yeteri bilgi vermiştir.¹⁶⁷

Kısmî Tefsirler

Osmanlılarda yukarıda saydığımız ve tam tefsir yazmış olan bu müfessirlerden başka ayrıca Kur'an-ı Kerim'i kısmen tefsir eden veya ayet-sure tefsiri yapanlar da vardır.¹⁶⁸ Başta Süleymaniye olmak üzere kütüphanelerimizin katalogları bunların eserleriyle doludur. Biz bunlardan sadece çok önemli olanlara kısaca işaret etmek istiyoruz. Bunlardan biri olan İbn Melek (v.801/1398) “Tefsiru Sureti'l-En'am”¹⁶⁹ adlı eserinde ağırlıklı olarak dirayet yöntemi ile sureyi tefsir etmeye çalışmış, bu arada sema, arz, gece ve gündüz gibi kelimeleri dönemin akli ilimlerinden edindiği veriler çerçevesinde izah etmeye çalışmıştır.¹⁷⁰ Derin bir ilmi bilgiye ve çok yönlü bir özelliğe sahip olan Şeyh Bedreddin Simâvî (idamı: 823/1420) de diğer eserleri yanında kısmi tefsirler yapmıştır. İlmi maharetini sergilediği tahmin edilen Nûru'l-Kulûb (fi't-Tefsir) adlı tefsiri bunların en önemlisi olup, kendisine ulaşılamamıştır.¹⁷¹ “Tefsiru Ayeti'l-Kürsî”si ise, Köprülü II/329 numarada kayıtlıdır. Şeyh Berdreddin burada ağırlıklı olarak kelami konular üzerinde durmuştur.¹⁷² Osmanlı uleması arasında müstesna bir yeri olan Mollâ Fenârî de sure tefsiri yapan alimlerimizdendir.¹⁷³ Hem zahiri, hem batını ilimleri bildiği için kendisine “zülcenaheyn” denildiği söylenen Fenârî, yaptığı Fâtîha tefsirine “Aynu'l-A'yan fî Tefsiri'l-Kur'an” adını vermiştir. Eser aynı zamanda “Tefsiru Sureti'l-Fâtîha” diye de bilinmektedir.¹⁷⁴ Kur'an'ın Tümü'nü Türkçeye tercüme ettiği de söylenen¹⁷⁵ Fenârî, bilhassa Fatiha suresini tefsir etmesinin sebebi olarak el-Hasan el-Basrî'den gelen bir sözü göstermektedir. Buna göre Allah'ın indirdiği 104 kitabın bilgileri Tevrat, Zebur, İncil ve Kur'an'da dercedilmiş, Tevrat, Zebur ve İncil'deki bilgiler Kur'an'da, ondaki bilgiler de Fatiha suresinde özetlenmiştir. Bu itibarla Fatihanın tefsirini bilen, Allah'ın indirdiği 104 kitabın tamamının tefsirini bilmiş olur.¹⁷⁶ Eser işari tefsir metodunun Osmanlılarda ilk örneğini teşkil etmesi açısından da önemlidir. Eserde önce zahiri tefsir yapılır, bunun için müfessir, Râzî, Zemahşerî, Kâdî tefsirlerinden istifade eder. Sonra batını manaya geçer ve tasavvuf ağırlıklı olarak ayetleri açıklar.¹⁷⁷ Bilhassa tefsir, fıkıh, kelim ve mantıkta şöret bulmuş olan Alaüddîn Alî es-Semerkindî'nin (v.860/1455-56) “Bahru'l-Ulûm” veya “Tefsiru'l-

¹⁶² - Bk. Abay, 131-132.

¹⁶³ - Bk. Abay, 12, 131.

¹⁶⁴ - Abay, 12.

¹⁶⁵ - Bk. Osmanlı Müellifleri, II/37; Bilmen, II/741; Kehhale, IV/117; Nüveyhid, I/175.

¹⁶⁶ - Bk. Bilmen, II/741; Abay, 144.

¹⁶⁷ - Bk. Ömer Paliş, Molla Halil es-Siirdî, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), M.Ü.S.B.E. İstanbul, 1996

¹⁶⁸ - Bunlar için bk. Demir, 160-319; Abay, 86-101, 149-184.

¹⁶⁹ - Bk. Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya/403.

¹⁷⁰ - Eser ve müellifi için bk. Demir, 160-163.

¹⁷¹ - Bk. Abay, 78.

¹⁷² - Eser ve müellifi için bk. Demir, 163-168; Sıtkı Güllü, “İlk Osmanlı Şeyhülislamı Muhammed b.Hamza Fenari (751-834/1350-1431) ve Onun Aynu'l-A'yan Tefsiri”, İÜİFD, sayı 1 (İstanbul, 1999), 237-246.

¹⁷³ - Bk. İlmiye Salnamesi, 283.

¹⁷⁴ - Eser ve müellifi için bk. Demir, 171-178.

¹⁷⁵ - Bk. Topaloğlu, Muhammed b.Hamza,; Aydar, Türklerde Kur'an Çalışmaları, 171.

¹⁷⁶ - Bk. Molla Fenari, Aynu'l-Ayan, istanbul, 1325, 8; Demir, 176.

¹⁷⁷ - Bk. Ateş, 222-223; Bergamalı, 127-138; Keşfu'z-Zunûn, I/455; Demir, 177-178; Hakkı Aydın, İslam Hukuku ve Mollâ Fenârî, İstanbul, 1991, 68-70.

Kur'an" diye bilinen tefsiri ise daha hacimli olup Mücadele suresinin 5. ayeti ile bitmektedir.¹⁷⁸ Muhtelif kütüphanelerde değişik nüshaları bulunan¹⁷⁹ tefsir, tefsir ilmine ve esere dair bir mukaddime ile başlar. Eser pek çok kaynaktan yararlanılarak hazırlanmıştır. Surelerin baş ve sonlarında muhtevalarıyla ilgili bilgilere yer verilmiştir. Tefsirde zaman zaman tasavvufi yorumlar da yer almaktadır.¹⁸⁰ Şer'i ve akli ilimlerde yüksek seviyelere ulaşan ve özellikle tefsir, hadis, kelam ve fıkhıta Yavuz (918-927/1512-1520) ve Kanuni (927-974/1520-1566) devirlerinin en meşhur ve kudretli alimi olan İbn Kemal Paşa (v.940/1533)¹⁸¹ da tefsir yazan alimlerimizdendir. İbn Kemal Paşa 300 civarındaki eseri ile Osmanlı alimleri arasında en çok eser veren zatlardan biridir.¹⁸² Bu eserlerinden bir kısmı tefsire dairdir. "Tefsîru İbn Kemâl Paşa" veya "Tefsîru'l-Kur'an İlâ Sureti's-Saffât" olarak bilinen tefsiri bunlardan biridir. Eser Fatiha-Saffat sureleri arasında ihtiva etmektedir.¹⁸³ Müfessir Kur'an'ın tümünü tefsir etmeyi arzuladığı halde, ömrünün vefa etmemesinden dolayı tefsir eksik kalmıştır.¹⁸⁴ Mukaddimenin olmadığı tefsirde, diğer klasik tefsirlerde olan dirayet-rivayet yöntemi ile ayetleri tefsir, nüzul sebebi, ayetler arasındaki insicam, sarf, nahiv ve belaği konulara dair tahliller vs. yer almaktadır. Müfessirin tasavvufi zevkini de yansıtan tefsirde ayrıca, akla pek gelmeyen meselelerde derin tetkikler, mükemmel değerlendirmeler yapılmıştır. Zemahşerî ve Beydâvî'nin tefsirinde eksik veya yanlış gördüğü hususları beyan edip, sahih gördüğü kanaati izhar etmesi de tefsirin özelliklerindedir.¹⁸⁵ Üzerinde Mustafa Kılıç'ın doktora yaptığı İbn Kemal ve tefsiri hakkında orada yeterli kadar bilgi verilmiştir.¹⁸⁶ Tacuddin Tîrevî (970/1562) de Bakara-En'am surelerini kapsayan "Câmiu'l-Envâr fi Lüceci'l-Efkâr ve'l-Bihâr li'l-Mü'minine'l-Ahyâr" adında bir tefsir yazmıştır. Rivayet ve dirayet metodları takib edilerek yazılan tefsirde, Ma'rûf Kerhî, Şakîk Belhî, Cüneydi Bağdadî, İbrahim b.Ethem gibi tasavvufi yönü ağır basan şahsiyetlerle ilgili hikayelere bol bol yer vermiştir. Vahidî, Râzî, Beydâvî gibi müfessirlerin tefsirleri, va'z ve nasihat üslubunun hakim olduğu tefsirin an kaynakları arasında yer alırlar.¹⁸⁷ Kanuni (927-974/1520-1566) ve II.Selim (974-982/1566-1574) devirlerinin gözde alimlerinden olan Takiyuddin Muhammed el-Birgivî (v.981/1573), fıkıh, feraiz, tefsir, kıraat, hadis, sarf, nahiv, tasavvuf gibi zahiri ve batını ilim dallarında engin bir bilgiye ve derin bir vükufa sahiptir. Doğru bildiğini her zaman her yerde –velevki sultanın huzurunda dahi olsa- çekinmeden söyleyen İmam Birgivî, diğer dini ilimler yanında tefsirde de eserler vermiş bir alimdir.¹⁸⁸ Bakara, Yusuf gibi sure tefsirleri yanında ayrıca ayet tefsiri de yapmıştır.¹⁸⁹ Birgivî bu eserlerinde ağırlıklı olarak klaik bir metod takip etmiş; diğer müfessirlerin yaptığı gibi dirayet ve rivayet yöntemini takib etmiş, sarf ve nahiv tahlillerine ağırlık vermiş, bunun için Sibveyh, İmam Halil, el-Kisâî, ez-Zeccâc gibi lugat ve kıraat alimlerinin ünlülerinin eserlerinden istifade etmiştir. Zaman zaman kelami ve fıkhi konuların da işlendiği tefsirde bilhassa Mu'tezili görüşler üzerinde durulmuş, bu görüşler gerektiği şekilde tenkit edilmiştir.¹⁹⁰ Son devir Osmanlı alimlerinden olan Bereketzâde İsmail Hakkı (v.1336/1918) da "Envâr-ı Kur'an" adında bir tefsir yazmıştır. Tefsir sadece Bakara suresinin 142 ayetine kadarki kısmı ihtiva etmektedir.¹⁹¹ Aynı zamanda şeyhulislamlık da yapmış olan Musa Kâzım Efendi'nin (v.1338/1920) "Safvetü'l-Beyân" adlı tefsiri de burada işaret edilmesi gereken son devir tefsirlerindedir. Ne var ki bu da Bakara suresinin 73. ayetinde bitmektedir. Devamının olup olmadığı bilinmemektedir.¹⁹²

¹⁷⁸ - Eser ve müellifi için bk. Demir, 182-189

¹⁷⁹ - Bunların için bk. Demir, 184-186.

¹⁸⁰ - Geniş bilgi için bk. S.Ateş, 223; Demir, 187-189; Abay, 27-43.

¹⁸¹ - Hayatı ve ilmi şahsiyeti için bk. Ahmet Uğur, İbn-i Kemal, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. Ankara, 1987, 1-24; İlmîye Salnamesi, 299; Sofuoğlu, 364-367; Demir, 236-241.

¹⁸² - Bk. Osmanlı Müellifleri, I/323; Bilmen, II/638; Uğur, 13-24; Demir, 239.

¹⁸³ - Bk. Keşfu'z-Zunun, I/439; Bergamalı, 140; Abay, 54-55.

¹⁸⁴ - Bk. Demir, 242.

¹⁸⁵ - Bk. Keşfu'z-Zunun, I/439; Bergamalı, 140; Bilmen, II/637; Sofuoğlu, 367; Demir, 243-244; Abay, 54-55.

¹⁸⁶ - Bk. Mustafa Kılıç, İbn Kemal Hayatı Tefsire Dair Eserleri ve Tefsirdeki Metodu, (Basılmamış Doktora tezi), Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Erzurum, 1981.

¹⁸⁷ - Geniş bilgi için bk. Abay, 56-66.

¹⁸⁸ - Hayatı ve kişiliği için bk. Emrullah Yüksel, "Birgivi", DİA, VI/191-194; Kehhale, IX/123; Zirikli, VI/286; Osmanlı Müellifleri, I/252-254; Bergamalı, 137-138; Bilmen, II/650; Keşfu'z-Zunun, I/54; Demir, 275-277.

¹⁸⁹ - Bk. Demir, 277-279.

¹⁹⁰ - Bk. Bergamalı, 138; Demir, 280.

¹⁹¹ - Bk. Abay, 135-137. Ayrıca bk. Mehmed Okuyan, "Bereketzade İsmail Hakkı", DİA, V/490-491.

¹⁹² - Bk. İlmîye Salnamesi, 506-507; Bilmen, II/-774-775; Ertan, 125-129; Abay, 138-139.

Türkçe Tefsir Çalışmaları

Anadolu Selçuklular ve Beylikler döneminde başlayan Türkçe tefsir ve tercüme faaliyeti Osmanlılarda da devam etmiştir. Ne var ki bu tür çalışmalar istenen düzeyde olmamış, Arapça çalışmalar daima ağır basmıştır. Bununla beraber bazı Osmanlı müfessirleri, daha evvel başlamış olan bu geleneği devam ettirmişler, başta Tebareke, Fatiha, İhlas ve Yasin olmak üzere, Rahman, Asr, Kafirun, Nasr gibi sureler ile Ayet'l-Kürsi gibi ayetleri Türkçe olarak tefsir etmişler veya bunların Arapça tefsirlerini Türkçeye çevirmişlerdir.¹⁹³ Osmanlılar döneminde yapılmış kısa sure tefsirlerinden tarihi tayin edilebilen en eski tefsir, 730/1333 tarihinde Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Bey (v.759/1357) için yazılan Tebareke tefsiridir.¹⁹⁴ Bunun müellifi tam olarak belli değildir. Yine Süleyman Bey adına yazılan bir diğer tefsir, Mustafa b.Muhammed el-Ankaravî (v. VIII/XIV asır) tarafından yapılan Türkçe Yasin suresi tefsiridir.¹⁹⁵ Muhtemelen bir önceki sure tefsiri de bu zata aittir.¹⁹⁶ Orhan Gazi döneminin (752-764/1324-1362) ünlü bir alimi olan el-Ankaravî'nin Türkçe olarak tefsir ettiği başka sureler de vardır.¹⁹⁷ Daha sonraki dönemlerde de Türkçe sure tefsirleri yapılmaya devam edilmiştir.¹⁹⁸ Bunlardan biri Muhyiddin en-Niksârî'nin (v.901/1495)¹⁹⁹ yaptığı İhlas suresi tefsiridir.²⁰⁰ Eserlerinin çoğunluğu Arapça olan Niksârî, Türkçe olarak yazdığı bu tefsirinin başında önce Kur'an nüzulundan bahsettikten sonra, namaz kılan zevatin isteği üzerine namazda okunan surelerden biri olan İhlas suresini tercüme yaptığını, bunu da manasını tefekkürle huzur içinde namazın kılınması için yaptığını belirtmektedir. İhlas suresinin faziletine de temas eden müellif, tefsirinde ağırlıklı olarak Râzî'den istifade etmiştir.²⁰¹ Bu şekilde yapılmış olan Türkçe ayet ve sure tefsirleri yanında, yine Türkçe olarak yapılmış ve Kur'an'ın tümünü kapsayan tefsirler de vardır. Ne var ki bu tür tefsirler özgün olmayıp, daha önce Arapça olarak yazılmış bir tefsirin Türkçeye çevrilmesinden ibarettir. Türkçeye tercüme edilen tefsirlerin başında Ebû'l-Leys es-Semerkandî'nin (v.373/983) "Tefsîru'l-Kur'an" veya "Tefsîru Ebî'l-Leys es-Semerkandî" adlı eseri gelmektedir. Tefsir ilk olarak Ahmed-ı Dâî (v.831/1427)²⁰² Türkçeye çevirir.²⁰³ Dâî çevirisine "Terceme-ı Tefsiri Ebi'l-Leys" adını vermiştir. Dâî, bu tefsir tercümesinde alelade bir mütercim durumunda kalmamakta, yer yer tasarruflar yapmaktadır. Başa koyduğu manzum mukaddime tamamiyle kendi telifidir. Tefsirin metnini tercümesine başlarken öncelikle istiaze ve besmele hakkında uzun bilgi vermiştir. Dâî üzerinde araştırma yapan İsmail Hakkı Ertaylan, Tercümedeki bazı ifadelerle dayanarak, eserin sadece Ebu'l-Leys'in tefsirinin aynen Türkçeye aktarılmasından ibaret olmadığını, belki ondan faydalanarak yapılmış Türkçe yeni bir tefsir gibi olduğunu söylemektedir.²⁰⁴ Musa el-İznîkî'nin (v.833/1429)²⁰⁵ de

¹⁹³ - Bk. İnan, Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercüme Üzerinde Bir İnceleme, 9-21; Osman Keskiöglü, "Vakıflar Genel Müdürlüğü İhtisas Kitaplığındaki Eski Kur'an Tercüme", Vakıflar Dergisi, Ankara, 1962, V, 157 vd.; Yaşaroğlu, 99 vd.; Erdoğan, I, 47 vd.; Müjgan Cumbur, "Kur'an-ı Kerim'in Türk Dilinde Basılmış Tercüme ve Tefsirleri", Diyanet Dergisi, 1961, Ankara, 1962, 123 vd.; Ziya Demir, İstanbul Kütüphanelerinde Mevcut Matbu ve Yazma Fatiha Tefsirleri, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1987.

¹⁹⁴ - Ahmet Ateş, "Burdur Havalisi Kitaplıklarında Bulunan Mühim Eserler", Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edeb. Dergisi, II, sy. 2, 172; İnan, , Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercüme Üzerinde Bir İnceleme 20; Demir, 101.

¹⁹⁵ - Bk. Bilge, 8; Demir, 101.

¹⁹⁶ - Bk. Hasan Fehmi Turgal, "Hızır bin Gölbeği", Ün Dergisi, (Isparta Halkevi Dergisi), Isparta, 1937, IV, sy.27, s.517; Tahir Erdem, "14. Asırda Türk Diliyle Yazılmış Bir Eser ve Hızır bin Gölbeği'ne Ait Bir Kitabe" Ün Dergisi, (Isparta Halkevi Dergisi), Isparta, 1937, IV, sy.27, s.519; Demir, 451-455.

¹⁹⁷ - Bk. Demir, 451.

¹⁹⁸ - Bk. Demir, 455-466.

¹⁹⁹ - Hayatı ve eserleri için bk. Demir, 207-214.

²⁰⁰ - Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya/386.

²⁰¹ - Bk. Demir, 211-212.

²⁰² - Hayatı için bk. İsmail Hakkı Ertaylan, Ahmed-ı Dai hayatı ve Eserleri, İstanbul, 1952; 11 vd.; Osmanlı Müellifleri, II/14; DİA, "Ahmed Dai", Yazıcı, "Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin Bazı Hususiyetleri", Ebu'l-Leys es-Semerkandî Tefsirinin Tercümesi (Çev. Musa İbn Hacı Hüseyin İznîki), Sezgin Neşriyat, İstanbul, 1983, 81; Demir, 469-472.

²⁰³ - Bk. Keşfu'z-Zunun, I/441; Demir, 102; Abay, 83.

²⁰⁴ - Ertaylan, 146-147. Ayrıca bk. Demir, 475.

²⁰⁵ - Hayatı için bk. Osmanlı Müellifleri, II/13-14; Yazıcı, makale, 79; Yaşaroğlu, ; Demir, 475-476.

aynı tefsiri Türkçeye çevirdiği kaynaklarda geçmektedir.²⁰⁶ Ancak bu tefsirleri inceleyen Ziya Demir, bunun İzniki'ye değil, Dai'ye ait tercüme olduğu kanaatini serdetmektedir.²⁰⁷ İzniki esas itibarıyla el-Hâzîn el-Bağdadî'nin (v.741/1340) "Lübâbu't-Te'vîl fi Maâni't-Tenzîl" adlı tesirini Türkçeye çevirmiş ve buna "Enfesu'l-Cevâhîr" adını vermiştir.²⁰⁸ İbn Arabşah'ın (v.854/1450)²⁰⁹ da daha başka eserler yanında Ebû'l-Leys'in tefsirini Türkçeye çevirdiği söylenmiştir.²¹⁰ Ne var ki bu konuyu araştıran Demir, bunun da tıpkı İzniki'ye nisbet edilen gibi, aslında Dai'ye ait olduğu halde, anlaşılmayan bir nedenle İbn Arabşah'a atfedildiğini söylemektedir.²¹¹ Bununla beraber Demir, ilk önce Dai'nin çevirdiği bu eserin daha sonraları İzniki ve İbn Arabşah tarafından kısmi ihtisarlarla beraber tercüme edilmiş olabileceğini de belirtiyor.²¹² Bilhassa Ebû'l-Leys'in tefsirinin tercih edilmesinin sebepleri arasında, müfessirin Türk, eserinin kısa ve özlü olmasını, Hanefî fihkî ve Maturidî itikadî esas alınarak yazılmasını²¹³ ve genelde Osmanlı alimlerinin Orta Asya kökenli veya orada eğitim görmüş olmasını sayabiliriz.²¹⁴ Nitekim bu tefsiri tercüme edenlerin başında gelen İbn Arabşah da eğitimini Semerkant medreslerinde ikmal etmiş bir alimdir.²¹⁵ Richard Hartman da Araplar arasında pek rağbet görmeyen bu tefsirin Osmanlı alimleri arasında çok revaç bulmasının ve bu şekilde tercüme edilmesinin dikkate değer bir konu olduğunu belirttiğinden sonra, bunu Anadolu'ya Kur'an'ın tercüme ve tefsir geleneğinin Orta Asya'dan gelmiş olması ile izah etmektedir.²¹⁶ Eserin tasavvuf ağırlıklı olması, Anadolu'ya yerleşme ve bu diyarın İslamlaştırılmasında sufi müridlerin maksadlarına hizmeti kolaylaştırması da bu sebeplere ilave edilebilir.²¹⁷ Burada Ebû'l-Fadl el-Bitlisî'nin (v.982/1574)²¹⁸ "Terceme-ı Tefsiri'l-Mevâhibi'l-Aliyye"²¹⁹ adıyla çevirdiği tefsire de işaret etmemiz gerekir. Tefsir Hüseyin b. Ali el-Kâşîfi'nin (v.910/1514) Farsça olarak yazdığı "el-Mevâhibu'l-'Aliyye" adını taşır. Eser başka alimler tarafından da Türkçeye çevirilmiştir.²²⁰ Bunlardan biri de Ferruh İsmail Efendîdir (v.1256/1840). Ferruh İsmail eseri 1246/1830 tarihinde Türkçeye çevirir. Müterciminin gerek gördüğü yerlerde Tıbyân, Beydâvî, Keşşâf gibi tefsirlerden de alıntılar yaptığı eser, "Tefsiru'l-Mevâkib" adı ile muhtelif defalar tab'edilir.²²¹ Ebu'l-Fadl el-Bitlisî'nin tercümesi ise mahtut olup tab'edilmemiştir.²²² Türkçede çok yaygın olup pek çok defa tab'edilen bir tefsir de Tefsir-ı Tıbyân'dır. Asıl adı "et-Tıbyân fi Tefsiri'l-Kur'an" olan eser, Hıdır İbn-ı Abdurrahman el-Ezdî tarafından 773 hicri tarihinde Arapça olarak telif edilmiştir. Ayntablı Muhammed ed-Debbâğî tarafından Tefsir-ı Tıbyân adı ile 1110/1698 tarihinde Türkçeye çevirilmiştir.²²³ Bunlardan başka "Tefsiru'l-Kâşânî" diye meşhur olup "Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azîm" veya "Te'vîlâtü Kâşâniyye" ismini taşıyan ve Kemaluddin Abdurrezzak el-Kâşî es-Semerkandî'ye (v.887/1468) ait olan tefsir, Ali Rıza Doksanyedi tarafından "Tercemetu Tefsiri'l-Kâşânî" adı ile Türkçeye çevirilmiştir. Tercüme basılmayıp halen mahtut olarak durmaktadır. "Zübde-ı Asâri'l-Mevâhib ve'l-Envâr" adında Ahmet Nasuh İbni Abdillâh tarafından 1096/1684 tarihinde yapılmış bir tercüme²²⁴ ile "Aynu'l-Hayât" adında mütercimi belli olmayan Kur'an'ın ortasından bir kısmının

²⁰⁶ - Bk. Osmanlı Müellifleri, II/14; Bilmen, II/548; Ülken, 344-345; Kılıç, tez, 92 vd; Muhammed Hamidullah, Kur'an-ı Kerim Tarihi, (Çev,S.Tuğ), İstanbul, 1993, 112-113; Yaşaroğlu, 129.

²⁰⁷ - Bk. Demir, 467-468, 477.

²⁰⁸ - Bk. Demir, 467, 477; Abay, 84.

²⁰⁹ - Hayatı için bk. İA. "İbn Arabşah", Zirikli, I/218; Kehhale, II/122; Demir, 477-479.

²¹⁰ - Bk. Keşfu'z-Zunun, I/441; Bilmen, I/392; Ertaylan, 140; Yazıcı, makale, 79.

²¹¹ - Demir, 479-481.

²¹² - Bk. Demir, 481.

²¹³ - Aydar, Kur'an-ı Kerimin Tercemesi Meselesi, 109.

²¹⁴ - Demir, 72.

²¹⁵ - Demir, 72.

²¹⁶ - Bk. İnan, 16.

²¹⁷ - Demir, 72.

²¹⁸ - Hayatı için bk. Osmanlı Müellifleri, III/8; Keşfu'z-Zunun, I/446; Kehhale, IX/32; Demir, 481-483.

²¹⁹ - Bk. Yaşaroğlu, 133-134; Demir, 483-484; Abay, 85.

²²⁰ - Bk. Demir, 485-487; Abay, 85.

²²¹ - Abay, 147.

²²² - Geniş bilgi için bk. Yaşaroğlu, 133-134, 143-146; Ayrıca bk. Katip Çelebi, I/308.

²²³ - Geniş bilgi için bk. Yaşaroğlu, 135-137, 141-142; Abay, 145-146.

²²⁴ - Geniş bilgi için bk. Abay, 122-123; Yaşaroğlu, 131-132.

tercümesinden ibaret bir tercüme de mevcuttur.²²⁵ Daha sonraki dönemlerde de Fatiha, İhlas, Yasin, Tebarke, Amme gibi surelerin çeşitli alimler tarafından Türkçeye çevirildiğine şahid olunmaktadır.²²⁶

Tanzimattan sonra bilhassa Garbı takliden²²⁷ ve Batılılaşma hareketi²²⁸ ile birlikte pek çok hususta gelişmeler ve değişimler olduğu gibi, başta Kur'an ve onun tefsirleri olmak üzere dini eserlerin anadile tercümesi işinde de gelişmeler olmuştur. Bu değişimin bir sonucu olarak Tanzimatın ilanından kısa bir süre sonra daha önce sözünü ettiğimiz “Tefsir-ı Tibyân”, “Tefsir-ı Mevâkıb/Terceme-ı Tefsir-ı Mevâhib”, “Zübde-ı Asâri'l-Mevâhib ve'l-Envâr”, Muhammed Hayruddin Han Hindî Haydarâbâdî'nin “Kitâbu't-Tefsiri'l-Cemâlî ale't-Tenzili'l-Celâlî”²²⁹ adlı Türkçe tercüme tefsirler birbiri ardı sıra tab edilirler.²³⁰ Bu dönemde bunlardan başka tercüme de zuhur etmiştir.²³¹ Ancak bunlar Kur'an'ın tamamının değil, bir kısmının tercümesinden ibarettirler. Eskişehirli Osman Necatî'nin (v.1293/) Tefsiru'n-Necat adıyla bilinen ve Amme cüzünden ibaret olan tefsirli Kur'an tercümesi (İstanbul, 1871),²³² ile Mirza Mehmed Şefî'nin “Mişkâtü'l-Hayât fi Tefsiri'l-Ayât” (İstanbul, 1873) adlı çalışmaları bunlardan bazılarıdır.²³³ Sırrı Paşa Giridî (v.1313) de bu dönemde Sırr-ı Furkân/Tefsir-ı Sure-ı Furkân (İstanbul, 1896), Sırru'l-İnsan/Tefsir-ı Sure-ı İnsan, (İstanbul, 1896) gibi değişik surelerin tefsirini yapıp neşretmiştir.²³⁴

Görüldüğü gibi Osmanlıların son dönemlerine doğru tefsir ilminde bilhassa Türkçe kısmi tefsirler şeklinde bir canlılık görülmektedir. Bu canlılık Konyalı Mehmed Vehbi'nin (v.1949) “Hülasatu'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an” adlı eseriyle zirveye ulaşmıştır. Konyalı'nın eseri Kur'an'ın tümünü kapsamaktadır.²³⁵ Adı Arapça olsa da eser tamamen Türkçedir ve Osmanlıların son dönemlerinde yazılmış en büyük Türkçe tefsirdir. Konyalı, onbeş ciltlik tefsirini Osmanlıların son döneminde yazıp ikmal ettiği halde, o zamanlar basmaya imkan bulamamış, ancak daha sonra Cumhuriyet döneminde (İstanbul, 1924-1926) tab'ına muvaffak olmuştur.²³⁶ Konyalı tefsirinde önce ayetlerin Türkçe meallerini yazmış, sonra da bu ayetleri daha geniş olarak tefsir etmiştir. Tefsirde sebeb-ı nüzul yanarda ayetler ve sureler arasındaki insicam, ayetlerin ihtiva ettiği nükteler ve benzeri faydalı bilgilere yer verilmiştir. Başlıca kaynağı Razi, Beydavi, Ebussuud, Hazin gibi müfessirlerin eserleri olan tefsir,²³⁷ herhangi bir orijinallik arzetmez.

Burada son olarak, eserlerini Cumhuriyet döneminde vermiş olmakla beraber, Osmanlı döneminde yetişmiş, Osmanlı eğitim sistemi içerisinde eğitimlerini ikmal etmiş birkaç büyük müfessire de işaret etmke istiyoruz. Bunlardan biri en özgün ve en orijinal Türkçe tefsirlerden biri

²²⁵ - Bunlar için bk. Yaşaroğlu, 131-132, 135.

²²⁶ - Bk. Osmanlı Müellifleri, I/195; Bilmen, II:cilt; İnan, , Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercüme Üzerinde Bir İnceleme 21; Erdoğan, adı geçen makale; Hamidullah, 195-212; Yakup Çiçek, İhlas Suresi Tefsiri Haririzade, İstanbul, 1996, 63-66; Demir, 102-103.

²²⁷ - Ergin, V/1917.

²²⁸ - Bu hareketin Kur'an tercüme ve tefsirleriyle ilişkisi için bk. Dücan Cündioğlu, Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi, İstanbul, 1998, 19-31.

²²⁹ - Bu tefsirin aslı Arapça olup, Fethu'r-Rahman adını taşımaktadır. Müellifi Sadruddin Muhammed İbn Abdillah'tır. Hicri 882 yılında yazılan tefsir, Ahmed b. Abdurrahman Şah Veliyyullah ed-Dihlevî (v.1176/1762) tarafından Farsçaya aktarılmıştır. (Yaşaroğlu, 147-148; Bedrettin Çetiner, “Nazratun İlâ Tercemeti Tefsiri'l-Kur'an Fi Türkiyâ,” (Teblîğ), en-Nedvetu'l-Alemiyye Havle Tercemâtu Maâni'l-Kur'ani'l-Kerim, İstanbul, Tarihsiz, 157.

²³⁰ - Bk. Aydar, “Türklerde Kur'an Çalışmaları”, 174.

²³¹ - Bunlar için bk. Abay, 149-184.

²³² - Bk. Bilmen, II/752-753; Abay, 176.

²³³ - Diğerleri için bk. Müjgan Cumbur, Türkçe Kur'an Tefsir ve Çevirileri Bibliyografyası, Yeni Yayınlar Aylık Bibliyografya Dergisi, c.IV, sy.4, sh.111 vd., Ankara, 1959; Dücan Cündioğlu, Matbu Türkçe Kur'an Çevirileri ve Kur'an Çevirilerinde Yöntem Sorunu, (Teblîğ), II:Kur'an Sempozyumu, Teblîğler-Müzakereler, 4-5 Kasım 1995, Bilgi Vakfı, Ankara, 1996, 165-166.

²³⁴ - Bk. Bilmen, II/761-762; Hamidullah, Kur'an-ı Kerim Tarihi, Aydar, “Türklerde Kur'an Çalışmaları”, 174; Abay, 179.

²³⁵ - Eser ve müellifi için bk. Sofuoğlu, 370.

²³⁶ - Bilmen, II/793-794; Aydar, “Türklerde Kur'an Çalışmaları”, 187.

²³⁷ - Bk. Bilmen, II/794.

olarak kabul edilen ve Türkler arasında büyük rağbet gören “Hak Dini Kur’an Dili” adlı tefsirin sahibi Muhammed Hamdi Yazır’dır (v. 1942/).²³⁸ Bir diğer önemli isim de Mehmed Akif Ersoy’dur (v.1936/). Ersoy her ne kadar Kur’an’ın tümünü tefsir etmemişse de, “Sırat-ı Müstakim-Sebilurreşad” dergisinde birçok ayeti tefsir etmiştir.²³⁹ Bedüzzaman Saîd Nursî (v.1961/) de Kur’an’ın pek çok ayetini tefsir eden zatlardan biridir. Biz bu alimleri Osmanlı-Cumhuriyet dönemi arasında köprü görevi gören müfessirler olarak değerlendirebiliriz. Bu açıdan Osmanlı alimlerinden bahsederken bunlara da kısaca işaret etme gereği duyduk.

Allah’ın insanlığa son mesajı olan Kur’an-ı Kerim’i daha iyi anlamak yönünde yapılan çalışmalara Osmanlılar da katkıda bulunmuşlardır. Ne var ki, üç kıtaya hükmetmiş büyük bir devlet olan Osmanlıların tefsir alanındaki çalışmalarının, bu büyüklükleriyle orantılı olduğunu söylemek zordur. Altı asırlık bir dönemde oluşturulan tefsirle ilgili eserlerden ulaşabildiklerimizin azlığı bizi bu kanaate götürmektedir. Osmanlıların kuruluşundan XVI. yüzyılın sonuna kadarki dönemde yapılan tefsir çalışmalarını doktora tezi konusu olarak işleyen ve büyük emek sarfederek tezini hazırlayan rahmetli Ziya Demir, çalışmalarının sonunda ulaştığı noktayı şöyle özetlemektedir: “(...) Kaldı ki müfessirlerimiz de Kur’an’a yaklaşımda bir yenilik izleme gayreti içinde olmamışlardır. Nitekim yaptığımız sınırlı çalışmayla vardığımız neticeye göre, Osmanlı müfessirleri daha önce yazılmış tefsirlerin metod ve muhtevalarına bağlı kalmış, farklı bir yenilik ortaya koymamışlardır. Zaten büyük çoğunluğunu haşiye türü çalışmalar oluşturmuş, müstakil çalışmalar ise eski tefsirlerin adeta tekrarı mesabesinde kalmıştır.”²⁴⁰ Osmanlı müfessirlerini ve bunlara ait tefsirleri işleyen başka araştırmacılar da bu kanaati izhar etmişlerdir.²⁴¹ Bununla beraber yine de Ebu’s-Suud Efendi gibi bazı müfessirlerin İslam aleminde şöhret kazandığını ve yaygın olarak kendilerinden istifade edildiğini söylemeliyiz.²⁴² Henüz tab edilerek ilim aleminin hizmetine sunulmayanların da, bir gün, araştırmacıların gayretleri sonucu basılması ile, tanınan ve kendilerinden istifade edilen Osmanlı müfessirlerinin sayısının artacağına inanıyoruz.

²³⁸ - Eser ve müellifi için bk. Bilmen, II/785-793; Sofuoğlu, 371374; İsmet Ersöz, Elmalılı Mehmed Hamdi Yazır ve Hak Dini Kur’an Dili, Konya, 1986; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu (4-6 Eylül 1991), Ankara, 1993.

²³⁹ - Tefsiri için bk. A.Abdulkadiroğlu-N.Abdulkadiroğlu, Mehmed Akif’in Kur’an-ı Kerim’i Tefsiri, Ankara, 1991; Hidayet Aydar, “Bir Kur’an Müfessiri Olarak Mehmed Akif”, İlmî Dergi Diyanet, cilt 32, sayı 4 (Ekim-Kasım-Aralık 1996), 25-50; Celal Kırcı, Kur’an ve Bilim “Mehmed Akif’in Şiirlerinde Konu Ettiği Ayetler ve Tahlili”, İstanbul, 1996, 257-277.

²⁴⁰ - Demir, 507-508.

²⁴¹ - Bk. Demir, 508; Abay, 207; Aydar, “Türklerde Kur’an Çalışmaları”, 224-227.

²⁴² - Bk. ez-Zehebi, I/347; es-Salih, 293; Cerrahoğlu, Tefsir Tarihi, II/351; Aydemir, Ebussuud Efendi, 88-89, 260.